

06	30 let društva
15	Pomniki
35	Dogodki
37	Skozi čas
47	Tigrovska obeležja
48	Fašizem na pohodu

Spoštovani bralke in bralci,

pred vami je dvojna številka glasila *Primorski rodoljub*, ki osvetljuje pomembne mejnike in aktualne teme, povezane z zgodovinskim spominom ter delovanjem Društva TIGR Primorske, ki letos praznuje 30 let uspešnega in predanega delovanja.

V ospredju tokratnega glasila je prispevek dr. Branka Marušiča, ki poglobljeno obravnava vlogo zgodovinopisja pri razumevanju t. i. italijanske sprave. Poleg osrednjega prispevka je izpostavljeno pestro dogajanje preteklega leta, polnega zanimivih dogodkov in aktivnosti društva. V rubriki *Tigrovska obeležja* je tokrat predstavljeno spominsko obeležje v Bovcu, posvečeno tigrovcem, partizanom in vsem primorskim rodoljubom, ki so s svojim bojem prispevali k priključitvi Primorske, ki je, oziraje na število prispevkov na to temo, ena od rdečih niti te številke.

Glasilu je pridružen tudi zbornik z naslovom *Fašizem na pohodu! Ob 100. obletnici zadnjih parlamentarnih volitev v Italiji in umoru Giacoma Matteottija (1924–2024)*, ki prinaša bogato vsebino okrogle mize v Pretorski palači v Kopru. Na dogodku, ki ga je konec oktobra organizirala Območna enota Slovenska Istra, so z razpravami in prispevki, ki so v celoti objavljeni v zborniškem delu, sodelovali zgodovinarji dr. Salvator Žitko, dr. Štefan Čok in prof. Milan Pahor.

Naj bo to glasilo navdih za nadaljnje razmisleke in zavezanost vrednotam, ki jih Društvo TIGR Primorske že tri desetletja s ponosom ohranja in udejanja.

Uživajte v branju!

Manuela Polanc,
urednica

Kolofon

PRIMORSKI RODOLJUB
št. 40 in 41 – 3/2024

Ustanovitelj in založnik: Društvo
za negovanje rodoljubnih tradicij
organizacije TIGR Primorske

Uredniški odbor:
odgovorna urednica: Manuela Polanc
člani: dr. Rok Andres, dr. Savin Jogan,
Milan Pahor, Polona Pahor, Rajko Slokar,
Vesna Tomc Lamut

Oblikovanje grafične podobe: Karmen
Nemec – Unitis d. o. o.

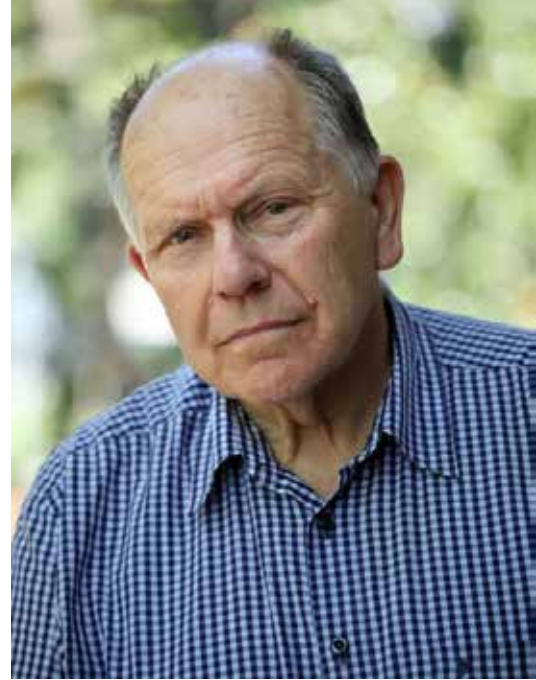
Grafična priprava: Prograf Vipava

Naslovnna fotografija: arhiv Narodne in
študijske knjižnice (NSK)

Tisk: Grafika Soča d. o. o.

Naklada: 1500 izvodov

Avtorji, označeni z *, so člani društva.

Dr. Branko Marušič

ŠE O ITALIJANSKI SPRAVI IN VLOGI ZGODOVINOPISJA PRI TEM

Besedilo: Branko Marušič*

Ob eseju dr. Matica Batiča v reviji Razpotja (48/2022)

Razpravljanje o spravi med Slovenci in Italijani mora temeljiti na uvodnih pojasnilih, kaj je to sploh sprava, kakšni in kateri so razlogi za njeno umestitev v odnose med ljudmi ali med narodi in državami. Kakšna je podoba sprave, je sprava potrebna, komu je namenjena? Pisec eseja pogojno ugotavlja, da je pojem sprave večplasten, Slovenci in Italijani še niso v polnosti dosegli sprave, kot tudi še ni povsem razrešena travmatična izkušnja sobivanja primorskih Slovencev z italijanskimi sosedi. Zato spravo povezuje s pogledom na zgodovino, pri tem jo razume »kot preseganje zgodovinsko pogojenih antagonizmov med slovensko in italijansko narodno skupnostjo«.

Domala vsak pogovor o slovensko-italijanski spravi (doseženi ali morebitni) je pravzaprav pregled stoletnega sožitja med Slovenci in Italijani (in tudi Furlani) s posebnim poudarkom zlasti na tisto narodno in jezikovno skupnost pri enem ali drugem narodu, ki je živela in še živi v neposrednem obmejnem sosedstvu. To dolgo stoletno skupno bivanje, ki je bilo razpeto med miroljubnostjo in neprijaznimi dogodki, je našlo obširen odmev tudi v zgodovino, ker je prav ta raziskovalna usmeritev, poleg jezikoslovja, etnologije, antropologije, sociologije in politologije, odločilno sodelovala in še sodeluje pri pojasnjevanju in rekonstrukciji preteklih dogajanj, ki so se zlasti na obmejnem prostoru odvijala bolj ali manj umirjeno/spravno ali pa, ko se je ta sožitveni način spreminjal in se poglobljajal, zelo pogosto v konfliktnost in bojevitost. V teh meddeželnih, mednarodnih in meddržavnih razmerah in odnosih na ozemlju ob obalah Sredozemskega/Jadranskega morja, so se v razpravah ali v pisanju pogosto pojavljale besede, ki so opredeljevale stanje z besedami: pomiritev, sporazum in celo prijateljstvo. Imele so sicer navdih in namen sprave, a so le malo dejansko učinkovale. Pojavile pa so v novejših zgodovinskih obdobjih, zlasti od začetkov 19. stoletja dalje.

Vsaka razprava o slovensko-italijanski spravi in izziv, ki ga ponuja historiografija, da se nanj odzove, je obširna in je ni mogoče primerljivo obravnavati, če se ne ozremo v prvi vrsti na že obelodanjene in uresničene dosežke. Nenavadno je, da je avtor sicer zelo dobro zastavljenega eseja, poleg še drugih sorodnih objav, povsem prezrl na objavljeno poročilo z naslovom *Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956* (Ljubljana, 2001). Nastalo je na podlagi desetletnega delovanja komisije zgodovinarjev, ki sta jih imenovali vladi Italije in Slovenije (1993) z »nalogo, da celovito in natančno prouči vse pomembne vidike v zgodovini političnih in kulturnih odnosov med dvema narodoma«. Tako zastavljena vsebinska odločitev je sledila prvotni zamisli dnevne politike, da bi Italija in Slovenija imenovali skupino strokovnjakov, ki bi raziskovala in razčiščevala nekatere probleme iz sodobne zgodovine (fašistično nasilje, fojbe, deportacije, eksodus iz Istre). Ti so bremenili ali pa bi lahko bremenili

dobre odnose med obema državama. Tako vsebinsko in časovno zamejena raziskava pa je bila zlasti za zgodovinsko stroko manj primerna rešitev, saj bi bilo vendar potrebno probleme reševati vsestransko »od začetkov nacionalno politične diferenciacije obmejnega prostora do neposrednih posledic razmejitve po londonskem memorandumu«. Taka zasnova se je nato v zaključnem in že omenjenem poročilu (2001) tudi uresničila tako, da je poglede svojih slovenskih in italijanskih članov združila v enovito besedilo, ki kaže, da niso zgodovinarji podlegli politično militantnemu prikazu zgodovine in so tako ustvarili za obe strani uravnoteženo in sprejemljivo besedilo.

Namen delovanja komisije ni bil, da bi na nek uraden način s pomočjo zgodovinske raziskave dosegla spravo med Italijani in Slovenci. Pač pa naj bi bila njena dognanja o preteklosti namenjena za prihodnost, saj naj bremena preteklosti ne bi bila ovira na poti k dobrim sosedskim odnosom. Poročilo komisije je takoj po prvi javni objavi, po zaslugi slovenske države, naletelo na živahen odmev. Glasnejši, odobravaljoč pa tudi kritičen odmev je bil pri Italijanih, a kar je pri tem bilo presenetljivo, je dvom v primernost poročila pokazala tudi italijanska vlada. Bila je njegov naročnik in mu v tem svojstvu še do danes ni dala »nulla osta« za uradno objavo. Na slovenski strani se je v poročilo še najbolj poglobila prof. Marta Verginella, ki je sodila, da je dvoglasna zgodovinska pripoved, ki jo »zaznamuje nepredušnost in nekontinuiranost pogledov ter stališč, ki jih obe zgodovinski okolji do danes nista bili sposobni uresničiti« (*Prispevki za novejšo zgodovino*, 3/2002, str. 167). Marta Verginella je kljub védenju, da je moralo biti poročilo komisije neogibno sintetično, ugotovila, da

se komisija v nekatere ugotovitve ni poglobila tudi pri rabi različnih pojmov (civilizacija, narod itd.) in sodila, da je za razumevanje preteklosti večnarodnostnega ozemlja v vsej celovitosti potrebno poseči po novih pristopih in po novi »bralni mreži«. Posebej je omenila dve »interpretativni paradigmi, ki povzemata dva zgodovinska procesa«. Prva zadeva odnos mesto - podeželje, druga pa nacionalni boj. Oba procesa sta vezana na slovensko nacionalno obrobje.

Zgodovinarju Maticu Batiču je bila pri obravnavi problema sprave bolj kot poskus zgodovinske razlage (preseganje antagonizmov) bližja analiza zgodovinskega oziroma prikaz različnih zgodovinskih pristopov in njihovega pomena pri doseganju ali nedoseganju sprave med Italijani in Slovenci. V zaključku svojega eseja je poudaril bolj osebni pogled na pisanje o slovensko-italijanskih odnosih in o možnostih, ki se pri tem kažejo. Ni se izognil ponavljanju, kako da je bilo slovensko zgodovinsko pod vplivom travmatičnih dogodkov iz preteklosti in poudaril nekatere značilnosti časa, ki je sledil prvi svetovni vojni in traja vse do danes. Omenil je njeno črno-belo upodobitev dobe, ni pa zapisal, da je v črno odnosov in stanja posvetil tudi svetlejši žarek, ki je zblíževal sosednja ljudstva (antifašizem in nato skupen osvobodilni boj zoper ekstremni nacionalizem Italije in Nemčije). Ta žar sveti še danes, prilagojen novim razmeram v evropskem duhu.

V tem zaključnem delu je pisec sledil napovedim profesorice Verginelle in poudaril potrebo modernizacije »preboja na področju metodološkega prestopa« v duhu razvoja in položaja historične stroke v svetu. Slovensko zgodovinsko je bilo do nedavnega metodološko konservativno, saj so v njenem okrilju prevladujoča dela zasnovana s precej pozitivistično vzročno-posledično analizo dogajanj. Moderni pristop zgodovinskega dogajanja na obeh straneh bi poleg pisanja globlje rekonstrukcije zgodovinskega dogajanja lahko tudi pomembno prispeval k doseganju tako »želenih sprav«.

S sintagmo »želeni spravi« avtor članka znova opozarja na problem, kaj je to sprava hkrati tudi z neomembo nepoznane identitete, ki si spravo med Slovenijo in Italijo želi. Zato sproža tudi vprašanja: Je lahko sprava omenjeno poročilo zgodovinarjev (2001)? Ali je to samo pot do nje? Je to zaščitni zakon za slovensko manjšino v Italiji (2008)? Podobno velja za problem vrnitve Narodnega doma v Trstu Slovincem ali pa obisk Bazovice na najvišji državni ravni obeh držav (2020). Sprava je stalnica, ki nima nekega zakonskega ozadja. V našem družbenem življenju, ko dobivajo razmerja med narodi in državami nove in nepredvidljive značilnosti (vojna v Ukrajini), jo je treba ustvarjati in poustvarjati pa tudi negovati in dopolnjevati. Tudi v primeru Slovenije in Italije.

Za konec le še spoznanje, ki je prestalo presojo sodobnosti in je tudi povezano z odnosi na območju, kjer poteka razmejitve med slovanskimi in romanskimi narodi ter jeziki. Če zgodovinska izkušnja sosedskega življenja teh različnih skupnosti še danes ni povsem razrešena, tiči razlog sobivanja tudi v ugotovitvi prof. Frana Zwitterja izpred pol stoletja: »Pravi problem vzhodnega Jadrana je pa razmerje med italijanskimi mesti in slovenskim podeželjem na ozemlju vzhodno od agrarne etnične meje. Vendar pa ostaja problem mest in podeželja eden od temeljnih momentov za razumevanje primorskega vprašanja.« (*Srečanja*, 19/1969, str. 51)

30 let Društva TIGR Primorske

V petek, 14. 6., ob 14. uri je v Lipici potekala slovesnost ob 30. obletnici društva. Najprej je prisotne nagovoril predsednik društva Gorazd Humar. Slavnosti govornik je bil pisatelj in sin tigrovca Dušan Jelinčič, ki je poudaril pomen društva in povedal takole:

»Ko sem pred desetletji začel svojo pot kulturnega delavca v zamejstvu, sem spoznal, da so pomembe le opravljene naloge, vse dolgotrajne in prazne razprave pa so samo izguba časa in pesek v oči sebi in drugim. In Društvo TIGR Primorske se je letos še posebej proslavilo, saj si je utrlo pot v Evropo. Ker ne bomo nikamor prodrli, če bomo govorili le sami sebi, temveč le, če bomo svojo zgodbo ponesli v svet.«

V kulturnem programu v režiji Renate Vidič so sodelovali dramski igralec Vladimir Jurc, pevki Ivana Marussi in Klara Pregelj ter glasbenik maestro Robert Vatovec, program pa je povezovala Anja Drnovšek.

Na slovesnosti so bila podeljena priznanja za dolgoletno in uspešno delo v društvu. Priznanje so dobili Evstahij Pregelj (posthumno), dr. Borut Klabjan in Renata Vidič, zlato priznanje Bruna Olenik, Drago Štefe, Marijan Suša, Zlatko Martin Marušič ter Narodna in študijska knjižnica iz Trsta. Vsem nagrajencem iskreno čestitamo.

Govor Gorazda Humarja ob 30. obletnici Društva TIGR Primorske v Lipici 14. 6. 2024

Spoštovani vsi,

v imenu Društva TIGR Primorske vas toplo pozdravljam in vam izražam dobrodoščilo na današnji slovesnosti ob 30. obletnici ustanovitve našega društva. Lep pozdrav vsem prisotnim gostom iz Slovenije, iz Tržaške in Goriške v Italiji, kjer imamo veliko članov, lepo pozdravljeni vsi prejemniki priznanj našega društva, spoštovani Dušan Jelinčič, današnji slavnostni govornik, drage članice in člani Društva TIGR Primorske ter vsi ostali gostje.

Danes je slavnosten in svečan dan, ko se spominjamo 4. junija 1994, ko je bilo v Postojni ustanovljeno naše društvo. Nastalo je tu, na Primorskem, iz neke globoko občutene potrebe, da se ponese spomin na junaški odpor in upor primorskih protifašistov v času italijanskega fašizma, to je pripadnikov TIGR-a in tržaške Borbe novim generacijam. Ne samo to, želja po ustanovitvi Društva TIGR Primorske je nastala predusem iz potrebe po zbiranju in ureditvi gradiva o delovanju tega primorskega useljidskega protifašističnega odpora. Ta skrb je bila nadgrajena še z željo po postavitvi spominskih obeležij, ki spo-

minjajo na posamezne dogodke iz tigrovske zgodovine ali na posamezne osebnosti, ki so poosebljale tigrovsko gibanje. Vse je zagotovo izhajalo iz nekega iskrenega in ob samem začetku še ne povsem izčiščenega domoljubja, a je krenilo v pravo smer. Društvo je postopno razvilo svojo fizionomijo in se s svojim delom dovolj jasno izrisalo v primorskem, pa tudi slovenskem prostoru. Postalo je kmalu vidno in opazno, iz leta v leto je dopolnjevalo svoj program in vse bolj širilo svoje poslanstvo ter postopno povečevalo število svojega članstva. Pričelo je izhajati društveno glasilo Primorski rodoljub, ki je postalo glavni informator članstva.

Zbrane je nagovoril predsednik društva Gorazd Humar

Vendar pa društvo ni skrbelo le za informiranost svojega članstva. Poslanstvo društva so njegovi ustanovitelji razumeli predvsem v zbiranju spominov na čas delovanja tigrovcev in v širjenju tega spomina na širšo družbo. V tem pogledu je bila in je še vedno pomembna povezanost društva z zgodovinsko stroko. Zakaj? Zato, ker le ta lahko postreže s kredibilnimi podatki, dokumenti in ocenami tega, kar se je v času tigrovstva dogajalo. In predvsem je pomembno, da to delo ni bilo obremenjeno s političnimi interpretacijami časa, v katerem so ti zapisi nastajali. Tako lahko danes z zadovoljstvom ugotovimo, da je bilo to poslanstvo društva odlično izpeljano, saj je društvo do danes izdalo okoli 50 knjig iz tigrovske zgodovine. To je že mala knjižnica, in če jo prevedem v današnji čas – še vedno rastoča knjižnica. Posebej pomembno je dejstvo, da je veliko teh publikacij izšlo v veliki meri še v času, ko je bil spomin na TIGR še dokaj živ in ko so bili še živi mnogi ključni protagonisti tega časa. Ohranile so se tudi številne radijske oddaje z izjavami in pripovedovanjem spominov tistih, ki so doživljali čas fašizma. Zato na tem mestu izražam zahvalo vsem tistim, ki so sistematično skrbeli, da je ta zbirka knjižnih del in ostalih publikacij ter zapisov iz zgodovinskih simpozijev del bogastva našega društva in vseh ostalih, ki so to gradivo prejeli.

Ob pogledu v zgodovino delovanja društva moram povedati še nekaj. Ne da se zanikati, da so bili v tem 30-letnem času delovanja društva tudi poskusi političnih interpretacij vloge TIGR-a ter načina vrednotenja in negovanja njegovega spomina skozi politično prizmo. Ti poskusi nikoli niso resneje uspeli prav zaradi večine tistih v vodstvu društva, predvsem v njegovem upravnem odboru, ki so razumeli, da društvo ne more biti privesek ali podaljšana roka neke politične stranke. In tako je prav. To dediščino sem tudi sam kot predsednik društva spoštljivo prevzel od svojih predhodnikov in prepričan sem, da kot društvo delujemo povsem neodvisno od dnevne politike, saj nas v društvu družita predvsem spomin na primorski protifašizem in želja za protifašistično usmeritev ne samo Slovenije, ampak cele Evrope. In ta naloga je danes še kako aktualna.

Kaj želim s tem povedati? Spomin na TIGR in Borbo ima vse kvalitete in vse karakteristike, da ostane v zgodovinskem spominu vseh Slovencev tudi skozi naslednja stoletja enako pomemben, kot je bil na primer boj Primoža Trubarja in slovenskih protestantov za slovensko besedo. Tak spomin je zagotovo brezčasovna in univerzalna vrednota in mora opominjati tudi prihajajoče generacije na to, kaj se lahko zgodi narodu, ki podleže nasilju drugih. Poglejmo samo ne tako daleč stran v Gazo.

V delovanju društva je zelo pomembna komponenta tudi sodelovanje z našim članstvom na Tržaškem, Goriškem in v Benečiji, v Italiji torej. In ne samo z našimi člani. Tvorno in kreativno sodelujemo z Odborom za proslavo bazoviških žrtev, Narodno in študijsko knjižnico v Trstu, Kulturnim domom v Gorici, Inštitutom za slovensko kulturo v Špetru Slovenov in drugimi kulturnimi in šolskimi ustanovami v zamejstvu. Že večkrat sem omenil, da spomin na TIGR, pa tudi Borbo, predstavlja enega od najmočnejših koheziivnih elementov med Slovenci na obeh straneh meje.

Dodal bi še to – tigrovski boj je zagotovo eden od temeljnih gradnikov naše danes samostojne države. Skupni program tigrovcev je bil združitev vseh primorskih Slovencev z matičnim slovenskim narodom, ki je takrat živel izven rapalske meje v Kraljevini Jugoslaviji. Torej je bil tigrovski boj tudi državotvorno dejanje. In to, kar se je zgodilo 15. septembra 1947, ko je bila Primorska (ne usa) priključena k takratni Jugoslaviji, je poleg zmagovitega NOB-ja tudi zasluga tigrovcev. In večina tigrovcev je sodelovala v tem zmagovitem boju. Samostojna Slovenija ni samoumevno nastala šele z dogodki iz leta 1991, ta proces je

bil začet že veliko prej.

Še besedo o tem, kaj pomeni Društvo TIGR Primorske danes. Imamo status nevladne organizacije, ki deluje v javnem interesu. To dejstvo od nas zahteva odgovoren odnos do družbe. In da je ta naš odnos odgovoren in pravi, priča tudi sestava udeležencev in gostov na današnji slovesnosti.

Naše društvo je s svojimi desetimi organizacijskimi območnimi enotami vse bolj prisotno v slovenskem prostoru. Okoli dvesto dogodkov imamo predvidenih samo za letošnje leto. Veliko delamo z mladimi, tudi v zamejstvu. Naše glasilo Primorski rodoljub dobiva vse več zunanjih prejemnikov, od knjižnic, arhivov, muzejev in šol do kulturnih ustanov. Vsaka številka ima zanimive prispevke številnih priznanih zgodovinarjev in naše glasilo je pomemben dokument časa in spomina na TIGR. Letos januarja smo se predstavili z razstavo in okroglo mizo zgodovinarjev na temo primorskega protifašizma v Evropskem parlamentu v Bruslju. S sabo smo peljali tudi mlade iz osnovnih šol in dveh gimnazij, ki so z izrednim zanimanjem sledili temu dogodku. Predvsem pa je ta dogodek potrdil pravilnost začrtane smeri našega delovanja tudi v prihajajočem obdobju.

Društvo TIGR Primorske, čestitke ob jubileju in uspešno naprej!

POKONČNO NA PRAVI POTI

Besedilo: Mirjam Muženič

Tri desetletja minevajo od ustanovitve Društva TIGR Primorske, ki ohranja spomin na prve borce za slovensko zemljo, materno besedo in kulturo. Ko so njeni današnji člani na nedavni skupščini in zatem slovesnosti v Lipici opravili obračun dela, je zadovoljstvo nad prehojeno potjo lahko le neizmerno veliko. Čeprav že vrsto let spremljam »tigrovstvo« najprej profesionalno kot novinarka in zadnja leta kot iskrena podpornica, ki z aktivnimi člani društva delim enake vrednote in odnos do narodove zgodovine, sem na lipiškem srečanju zaznala vrsto posebnosti. Najprej mi je v oko padla široka krajevna razvejnost društva, saj so bili prisotni člani iz številnih primorskih krajev. Razveselila me je tudi bogata dejavnost, ki sega od spoštljivega spomina na preteklost in njene posamezne protagoniste, tematskih knjižnih izdaj, srečanj in pohodov vse do odmevne konference januarja letos v Bruslju. Bila sem zraven in počutila sem se res prijetno in lepo! In s povsem enakimi občutki sem odšla tudi iz Lipice. Hvala vam, spoštovane in spoštovani, da sem lahko z vami in med vami delila skupne misli, prepričanja in spomine!

Mirjam Muženič

Na pravi poti ste! O tem ni dvoma! Na pravi poti v krajih in času, ko smo na domačem dvorišču, v Evropi in svetu priča vse glasnejšemu in brezsravnemu oživljanju fašizma, ki se v sodobni preobleki z drugačno razlago in celo spreminjanjem naše skupne polpretekle zgodovine zajeda v vsakdan. Gledamo rojevanje novih sovraštev in divjanje najhujšega nasilja. Dnevno okušamo prelivanje krvi in popolno uničenje! Kako kratek je spomin nekaterih! Kako se marsikdo iz preteklosti ni naučil ničesar!

Zato je prav, da poznamo in ohranjamo našo zgodovino, katere pomemben del je bilo tudi delo tigrovcev. To so naši spomini in spomini so življenje! Poznavanje zgodovine in spominjanje tako ni maščevanje, temveč tlakovanje poti boljšemu danes in jutri. Da bi bili zvesti dediči človekoljubnega žrtvovanja naših očetov in starih očetov! Da bi za njimi nosili plemenite vrednote svobode in miru! Da bi v sodobnem času živeli v medsebojnem spoštovanju, prijateljstvu in sodelovanju in bi mlajšim generacijam predajali ideale navezanosti na slovenski narod in pripadnosti državi Sloveniji.

Vse to tigrovci poznate in vse to zaznamuje vaše delo in obstoj! Številnim čestitkam ob jubileju dodajam tudi svoje! Le pogumno naprej!

Vse to tigrovci poznate in vse to zaznamuje vaše delo in obstoj! Številnim čestitkam ob jubileju dodajam tudi svoje! Le pogumno naprej!

Govor Dušana Jelinčiča na proslavi ob 30. obletnici Društva TIGR Primorske

Na valovih duha naših upornih prednikov

Spoštovani gospe in gospodje, Primorke in Primorci, gostje in gosti!

Čeprav danes obeležujemo veliko slauje, 30 let dolgo pot res plodnega dela društva, ki si je zadalo plemenito nalogo, da ovrednoti spomin na idealiste, ki so se uprli epohalni krivici v brezizhodnem času, gre predvsem za podajanje obračunov in pripravo načrtov za

še toliko učinkovitejše bodoče delovanje. Ponosno lahko zatrdimo, da je bila zarisana pot pravilna, saj so jih vodili navdušenje, duh pokončnih prednikov, znanje in prepričanje, da – po prigovarjanju lanskega velikega slavljenca Kajuha – nismo le številke, smo ljudje.

Ko sem pred desetletji začel svojo pot kulturnega delavca v zamejstvu, sem spoznal, da so pomembne le opravljene naloge, vse dolgočasne in prazne razprave pa so samo izguba časa in pesek v oči sebi in drugim.

Društvo TIGR Primorske se je letos še posebej proslavilo, saj si je utrlo pot v Evropo. Ker ne bomo nikamor prodrli, če bomo govorili le sami sebi, temveč le, če bomo svojo zgodbo ponesli v svet – tako kot sta pred stoletjem med drugimi to storila Josip Vilfan s svojim političnim drezanjem na evropske vrhove in Lavo Čermelj, ki je prvi nazorno v odmevni knjigi opisal kalvarijo, ki so jo doživeli Slovenci in Hrvati pod tedanjim fašističnim režimom.

Društvo TIGR Primorske je v teh treh desetletjih opravilo izjemno delo, saj je pustilo sled prav v vsaki primorski vasici in trdovratno iskalo prodor po celotni državi. Ker so spominske plošče nad vse pomembne, kot so pomembni spomeniki, objavljene knjige in vztrajne prisotnosti na proslavah. Ker s tem ustvarjamo spomin. Brez spomina nimamo preteklosti, preteklost pa je tista, ki nam daje smernice za prihodnost. Ali kot je zapisal znameniti francoski zgodovinar Marc Bloch: »Zgodovina nastaja iz vprašanj, ki jih sedanost postavlja preteklosti.« Ker hijene vseh vrst čakajo, da spomin umre, da lahko potem manipulirajo sedanost in preteklost ter posledično tudi zgodovino. Ali kot je zapisal veliki kolumbijski pisatelj in nobelovec Gabriel Garcia Marquez v svoji posmrtno objavljeni knjigi Avgusta se vidiva, da je spomin surovina in orodje obenem in da nas brez njega enostavno ni. Nadalje je zapisal, da – ker ga spomin zapušča – je zanj pisanje postalo tekma s časom.

Tudi trdovratno izpraskanje spomina na tigrovske epopeje je postalo tekma s časom in le od nas je odvisno, kako se bo iztekla.

In tako smo ustopili v Evropski parlament z najžlahtnejšim, kar premoremo: našim uporom, in javno poudarili, da je bil tigrovski upor prvi organizirani in množični protifašistični upor v Evropi in da smo torej upravičeno sedeli v duhovnem srcu Evrope v vlogi protagonistov. Zaradi trdoživega spomina, ker smo ljudje pozabljiva bitja.

Saj ne smemo pozabiti, da so v Italiji – kjer je, čisto mimogrede, te dni prišlo do skvadrističnega pretepa nič manj kot v parlamentu – tigrovci še vedno teroristi, čeprav bi morali biti junaki, saj ustava temelji na anti-fašizmu, pa tudi Evropa je ustvarila svojo demokratično podobo po zmagi nad nacifašizmom. A nevarnost je vedno na preži, kot nas opozarja Srečko Kosovel: »Evropa umira. / Društvo narodov in apoteka, / oboje je laž.«

A tukaj sem tudi v svojstvu pisatelja in bom govoril o vlogi književnikov pri ovrednotenju, širitvi poznavanja in ozaveščanju pomena tega upora. Zgodovinarji so bili prvi, ki so opisali dejstva in obrazložili razloge, zaradi katerih se je ta upor porajal. A po razkritju dejstev, na katerih se gradi zgodovinska resnica, morajo nujno nastopiti tisti, ki ubesedijo še zunanji okvir, tedanje okolje, ljudi in čas, v katerega je treba umestiti

Dušan Jelinčič

te dogodke. Gre za pisatelje, ki so poklicani, da opišejo takratno vzdušje, besede in dejanja, ki so označevali protagoniste tedanjega časa. Da prikažejo, kako so mladi, ki so pred stoletjem ustanovili in vodili tajno revolucionarno organizacijo TIGR, živeli, mislili, reagirali, ljubili in sploh osmislili svoj usakdan. Kako so preživljali svoje dneve, se zabavali v soboto zvečer in hodili ob sončnih nedeljah na izlet. Kako so svojo mladost nesebično nadgradili z idealizmom, čeprav so vedeli, da se igrajo z ognjem in da tvegajo visoko ceno, od dolgih let ječe do življenja samega.

Zakaj govorim o literaturi? Ker sem pisatelj in doletela me je čast, da sem si prav z romanom o tigrovskem gibanju prislužil najpomembnejšo slovensko umetniško nagrado, Prešernovo. In to je premočen dokaz, da tigrovska zgodba ni le primorska, temveč tudi useslovenska. In letos smo v Bruslju še nepreklicno pribili, da je tudi evropska.

Pa še nekaj je: upor tigrovcev je bil upor kulture. Tigrovci so preko meje prenašali kulturo: knjige, svetovne klasike in večernice, učbenike, revije, časopise, letake, le občasno jih je kruti čas prisilil, da so morali tudi orožje. In tudi sami so bili kulturniki, saj so si podajali take poglobljene tekste, kot so Don Kihot, Bratje Karamazovi, Zločin in kazen, Vojna in mir ter Ana Karenina, in o njih zagnano razpravljali. A ta strast za kulturo je obrodila sadove, ki so se uresničili v preroški trditvi prvega predsednika povojne partizanske uprave na Primorskem Franceta Bevka: Naše maščevanje je narodova osveta, danes bi rekli kultura.

Ker v tistih časih ni bilo lahko odpovedati se najbolj človeški reakciji, ko ti pred očmi ubijejo očeta, sina, prijatelja: maščevanju. Spomnil bi se, kaj je napisal znameniti ruski pisatelj stalingrajske epopeje Vasilij Grossman: »Samo dve besedi sta nam še sveti: ena je ljubezen, druga pa je maščevanje ...« Tigrovci so se prav po zaslugi očiščujočega naboja kulture osvete tej uničujoči, a tako človeški strasti odpovedali, ker je kultura iskanje lepote, kjer ni prostora za maščevanje.

Ker je kultura edino sredstvo proti otopelosti duha, ravnodušju, brezbriznosti in pasivnosti, torej stanji, ki ustvarjajo podlago, na kateri vse bolj tonejo demokracija, človečnost in solidarnost ter vse bolj cvetejo populizem, sebičnost in patološko samoljubje. Ker nočem verjeti, da si ljudje na dnu duše ne želijo resnične svobode, ker moraš v njej odločati, kot je črnogledo zapisal Fjodor Dostojevski v poglavju o Velikem inkvizitorju karamazovske sage. Zato pa se moramo držati že tolikokrat izrabljene, a kljub temu še kako primerne besede: budnost.

In tigrovci so nas učili budnosti, ki jo tudi danes še kako potrebujemo. Budnost, ki predpostavlja določene odgovornosti in predusem izbire: izbira pa že sama po sebi predstavlja veliko zmago. Tu res ne moremo obiti primorskega rojaka Alojza Gradnika, saj nam tako prišepetava: »V svobodi zdaj nam je skrivnost očitna: /naroda zarje se rode le v noči, /njegova rast in moč so žrtvujoči – /bolj od življenja smrt je rodovitna.«

Ob koncu še drobni pripombi. TIGR predstavlja useslovenski upor, zato je pravzaprav čudno, da še nima svojega velikega obeležja v Ljubljani, kot ga ima recimo general Maister. Še tista drobna tabla pred rektoratom ljubljanske univerze je bila ponovno postavljena šele pred kratkim in še to na robni poziciji v primerjavi z mestom, ki ga je imela ob postavitvi pred dobrim stoletjem. Morda se bo to zgodilo ob stoletnici TIGR-a leta 2027? Upajmo. A upajmo tudi, da si tedaj organizacije TIGR ne bo skušala lastiti nobena politična sila – predusem taka ne, ki ima v svojih vrstah tiste, ki so se na dnu duše naklonjeno nasmišali ob nedavnem razkazovanju nacističnih simbolov po ljubljanskih ulicah –, ker TIGR je bil in tudi bo transverzalna nadstrankarska uporniška sila, ki je ne smejo okužiti današnje politične zdrahe.

In nenazadnje: organizacija TIGR je samo ena, vse drugo je blef in pesek v oči naiivnežem. Ali pa je morda dovolj, da imenu TIGR-a dodamo nek datum, recimo 30. februar, položimo venec dan pred uradnim polaganjem in ob tem še pokličemo dežurnega upogljivega politika?

In naposled, ker že veliko govorim o kulturi, ki ohranja spomin in viša nivo zavednosti, zavesti in osebnega razmišljanja, bi svoj poseg zaključil z drobcu poezij, in sicer soproge goriškega mučenika Lojzeta Bratuža, pokončne Slovenke Ljubke Šorli, ki se tako glasi: »Poromaj, spomin, desetletja nazaj, / zazri se v rešitvene zarje sijaj: / da suženjstva noč je z obzorja pregnala, / Primorska najboljše sinove je dala ...« In še s krikom upanja mladega tigrovca Draga Bajca, kot Bratuž žrtve fašizma, ki je umrl na pragu resničnega življenja pri komaj 24 letih: »O, le ena naj kaplja od sonca nam kane, / od zarje naj žarek le eden prodre / v naš žalosten vrt. / Saj vemo, da sonce in zarja je, je ...«

NAGRAJENCI DRUŠTVA TIGR PRIMORSKE

Društvo TIGR Primorske je bilo ustanovljeno 4. junija leta 1994 v Postojni. Nastalo je v želji po bolj poudarjenem vrednotenju in spominjanju na protifašistično organizacijo TIGR. Ljudje, ki so ustanovili društvo, so se še kako zavedali pomembnosti kreativne osvežitve spominjanja na TIGR, ki je predstavljal širok in dobro organiziran vseljudski odpor proti fašizmu. Primorski protifašizem med vojnama, bodisi v obliki delovanja TIGR-a, Borbe bodisi drugih domoljubnih gibanj, predstavlja enega od temeljev naše državnosti.

Iz prvih, morda še ne povsem jasnih izrisov se je postopno formiralo društvo, ki mu je uspelo uspešno izoblikovati svojo fizionomijo. Ni več veliko živih, ki so bili med ustanovnimi člani. Zato toliko bolj z zadovoljstvom danes poklanjamo zlata priznanja tistim, za katere lahko rečemo, da so bili ob ustanovitvi društva ali takoj po njej zraven. Priznanje za večdesetletno delo v društvu dobijo:

Drago Štefe

Drago Štefe iz Kranja dobi zlato priznanje Društva TIGR Primorske za svoje dolgoletno delo v društvu. Rodil se je leta 1937 v revolucionarni družini v Kranju, ki je večkrat v svoji hiši gostila tudi tigrovce, kjer so si izmenjevali literaturo in informacije. Z delom v Društvu TIGR Primorske je pričel že v samem začetku njegovega delovanja. S svojim prizna-

devanjem mu je v Kranju uspelo postaviti spominsko ploščo na hiši, v kateri je stanoval tigrovec Just Godnič. Drago Štefe tudi skrbi za spomenik bazoviškemu junakom v Prešernovem gaju v Kranju, ki je najstarejši protifašistični spomenik v Evropi.

Dragu Štefetu se za njegov plemeniti prispevek k delu društva iskreno zahvaljujemo.

Bruna Olenik

Bruna Olenik deluje v društvu že od samega začetka oz. ustanovitve naprej. Brunna se je izredno

izkazala v organizacijskih zadevah, poskrbela je za ureditev in oskrbovanje grobov številnih tigrovcev in za postavitev spominskih plošč na notranjskem območju. Ves čas je delovala kot organizatorica spominskih prireditev, tudi takrat, ko ji življenje ni bilo najbolj naklonjeno. Brunna še danes izjemno aktivno vodi Območno enoto Postojna.

Marijan Suša

Marijan Suša deluje v društvu vse od njegove ustanovitve. Za njim je 30 let bogatega dela, tako kot za Bruno. Marijan je danes vodja Območne enote Kras - Brkini in ključni organizator številnih proslav in pohodov, ki jih ta enota pripravlja. Še več, Marijan je poleg tega tudi eden od ključnih

Drago Štefe

Bruna Olenik

Marijan Suša

protagonistov priprave aktov, ki urejajo delovanje društva, posebej še zadnjega posodobljenega statuta društva. Z Marijanom je delovanje društva bogatejše in postavljeno na boljše temelje.

Zlatko Martin Marušič

Čeprav sam pravi, da se je v delo društva vključil šele leto dni po njegovi ustanovitvi, njegov delež za to ni nič manjši. Celih 20 let je županoval Občini Miren - Kostanjevica in pri tem neprisiljeno, bolje rečeno proaktivno, sodeloval v vseh oblikah nastajanja spomenika braniteljem slovenske zemlje na Cerju. Pri tem je znal s svojo mirnostjo in sposobnostjo povezovanja združiti večkrat še tako različne poglede na ta spomeniški projekt. Ključen je bil njegov prispevek v izvedbenem delu tega projekta.

Zlatko Martin Marušič

Dr. Štefan Čok in Mariza Škerk

Narodna in študijska knjižnica iz Trsta

Narodni in študijski knjižnici iz Trsta (NŠK) Društvo TIGR Primorske podeljuje zlato priznanje za njen izjemen strokovni prispevek pri številnih dejavnostih društva.

Narodna in študijska knjižnica je osrednja knjižnica Slovencev v Italiji. Njena glavna in osrednja naloga je posredovanje knjižničnega gradiva v slovenščini, pospeševanje bralne kulture ter zbiranje, urejanje, hranjenje in vrednotenje kulturne in znanstvene dediščine Slovencev v Italiji.

Za delovanje Društva TIGR Primorske je izjemno pomembno sodelovanje s strokovnimi ustanovami, ki hranijo zgodovinsko gradivo iz obdobja delovanja organizacije TIGR. Prav zato v tem pogledu nenadomestljivo vlogo igra sodelovanje našega društva in tudi Odbora za proslavo bazoviških žrtev z Odsekom za zgodovino in etnografijo pri NŠK.

Odsek za zgodovino in etnografijo je bil ustanovljen leta 1951 na pobudo Zorka Jelinčiča. Njegov fond sestavlja več kot 1200 arhivskih enot, ki dokumentirajo prisotnost in delovanje Slovencev v Italiji. Postopoma je ta odsek ustvaril pravo zakladnico

dokumentov in fotografij, ki so izjemna in nenadomestljiva zakladnica, ki priča o bogati zgodovini slovenstva v današnji Italiji. Celotna fototeka, ki jo hranijo, šteje približno 80.000 fotografij od konca 19. stoletja vse do danes. Biografski arhiv vsebuje več kot 2500 enot. Znotraj tega bogatega fonda se nahaja izredno veliko dokumentarnega gradiva iz junaškega obdobja tržaške Borbe ter tudi samega TIGR-a.

Prav zato je sodelovanje NŠK z Društvom TIGR Primorske v vseh oblikah izjemnega pomena, saj gradivo, ki je zbrano in hranjeno, predstavlja izjemno bogato dokumentarno osnovo za pripravo vseh publikacij in dogodkov, ki jih organizira naše društvo. Ob tem velja poudariti, da je NŠK vedno širokogrudno odprla svoja vrata vsem našim raziskovalcem. Posebej je to sodelovanje kulminiralo ob pripravi dokumentarnega in fotografskega gradiva iz zgodovine Borbe in TIGR-a, ki je bilo hrbtenica razstavnega gradiva za pripravo razstave o primorskem protifašizmu, ki smo jo januarja letos pripravili v Evropskem parlamentu v Bruslju. Brez tega sodelovanja priprava te razstave ne bi bila mogoča. Tako je sama razstava sama po sebi postala nov zgodovinski dokument tudi za NŠK.

Ob tej priliki se zato Društvo TIGR Primorske zahvaljuje NŠK za njen izjemno pomemben prispevek pri strokovni obravnavi dejavnosti, ki jo naše društvo izvaja v spomin na primorski protifašizem. Posebej se želimo zahvaliti predsednici Upravnega odbora NŠK Marizi Škerk, zgodovinarju dr. Štefanu Čoku in strokovni sodelavki Gabrieli Caharija iz Odseka za zgodovino in etnografijo za njihov prispevek v številnih oblikah sodelovanja z našim društvom.

Društvo TIGR Primorske posthumno podeljuje priznanje Evstahiju Preglju za njegov izredno pomemben prispevek pri postavitvi Spomenika braniteljem slovenske zemlje na Cerju.

Društvo je posthumno podelilo priznanje Evstahiju Preglju, ki sta ga prevzela njegova sin in hči.

Evstahij Pregelj je umrl januarja letos. Predlog za priznanje je bil pripravljen še v času njegovega življenja, a mu zaradi njegovega zdravstvenega stanja priznanja našega društva takrat nismo mogli podeliti. Lik osebnosti Evstahija Preglja predstavlja osebnost z izjemno vsebnostjo domoljubnih vrednot, ki jih je verjetno v največji meri posvečal prav spominu na protifašistično organizacijo TIGR. To domoljubno držo je v največji meri izražal s svojim sodelovanjem že v prvih fazah priprave in pri dokončni izbiri lokacije za postavev spomenika na Cerju, pri čemer je imel ključno vlogo. Evstahij Pregelj je bil tudi eden od protagonistov pri postavitvi tega spomenika. Iz prvotne vizije, ki je izgledala skoraj nemogoča, se je rodil današnji spomenik na Cerju, ki veličastno in daleč naokoli že s svojo fizionomijo sporoča spomin na slavnobdobja primorske uporniške zgodovine. Evstahiju Preglju smo v Društvu TIGR Primorske za njegovo pokončno držo in njegov prispevek k spominjanju na primorsko uporniško zgodovino na Cerju zelo hvaležni.

Priznanje sta prevzela sin in hči Evstahija Preglja.

Dr. Borutu Klabjanu Društvo TIGR Primorske podeljuje priznanje za njegovo večletno znanstveno in strokovno sodelovanje z društvom. V našem društvu smo mnenja, da je podpora zgodovinske stroke izjemno pomembna za vse oblike našega delovanja.

Dr. Borut Klabjan je znanstveni svetnik v Znanstveno-raziskovalnem središču Koper in izredni profesor na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Je nepogrešljiv strokovni sodelavec in podpornik Društva TIGR Primorske.

V zadnjih štirih letih je s svojimi referati ali vodenjem sodeloval na vseh vsakoletnih posvetih ali okroglih mizah, ki jih je pripravila Območna enota Slovenska Istra. Bil je tudi slavnostni govornik na spominski prireditvi na Mali gori. Z dr. Gorazdom Bajcem je avtor odmevne knjige Ogenj, ki je zajel Evropo, ki je bila v Sloveniji prvič predstavljena prav v Kopru.

Z znanstvenim pristopom in aktualnimi temami je opozarjal na prelomne zgodovinske dogodke, vlogo antifaašizma in pomen slovensko-italijanskih odnosov v življenju ob meji, v Istri in širše. S svojim strokovnim, strpnim in odprtim pristopom je prispeval k širši prepoznavnosti de-

Dr. Borut Klabjan

lovanja protifašistične organizacije TIGR, s tem pa tudi k širjenju domoljubja in širši prepoznavnosti Društva TIGR Primorske. Priznanje je dr. Borut Klabjan dobil naknadno.

Režiserki Renati Vidič Društvo TIGR Primorske podeljuje priznanje za njeno angažirano in ustvarjalno režisersko delo pri pripravi društvenih proslav, še posebej v Območni enoti Slovenska Istra.

Renata Vidič je na Akademiji za gledališče, radio, film in televizijo študirala gledališko in radijsko režijo ter trenutno dela v Gledališču Koper. Je aktivna članica Društva TIGR Primorske, v zadnjih štirih letih pa je napisala scenarij in režirala osem zelo odmevnih recitalov, ki jih je priredila Območna enota Slovenska Istra, in sicer v spomin na 13. julij, ko obeležujemo obletnico požiga Narodnega doma v Trstu, in prav tako vsako leto tudi za 6. september v spomin na ustreljene bazoviške junake. V recitale poleg naših članov vedno vabi diplomirane igralko in igralce, ki delajo v Gledališču Koper, in dijake Gimnazije v Kopru, ki obiskujejo gledališko šolo v koprskem gledališču, v katerem sodeluje tudi sama.

S svojo profesionalnostjo in zavzetostjo ter ustvarjalno vizijo je Renata Vidič prispevala k prepoznavnosti delovanja Društva TIGR Primorske tudi v širši javnosti, še posebej zato, ker je v kulturne dogodke vnesla umetniška besedila in glasbo na temo upora, tigrovstva in slovenstva.

Renata Vidič

POMNIKI

POGOVOR S PROF. DR. MITJO ŽAGARJEM

Območna enota Slovenska Istra je v sodelovanju s Pokrajinskim arhivom Koper 4. junija 2024 organizirala pogovor s prof. dr. Mitjo Žagarjem, znanstvenim svetnikom na Inštitutu za narodnostna vprašanja in rednim profesorjem na Univerzi v Ljubljani, na Primorski univerzi in Novi univerzi iz Nove Gorice. Dr. Žagar se ukvarja s pravnim in političnim proučevanjem etničnih odnosov, konfliktov in kriz, njihovim urejanjem in reševanjem. Kot angažirani raziskovalec je zaskrbljen

zaradi stanja v Sloveniji, v Evropi in širše, zato predlaga konkretne ustavne, institucionalne in politične reforme v naši državi, oblikovanje razvojne vizije z jasnimi in uresničljivimi cilji. Pravi, da bi morali razglasiti podnebno krizo in temu prilagoditi svoje delovanje. Zavzema se za nov koncept, ki ga imenuje odrast, v katerem ne bi potrebovali toliko dobrin, temveč storitve, ki bi razbremenile potrošnjo in povečale varčevanje. Zavzema se za ohranitev

biotske raznovrstnosti in večjo človekovo odgovornost. Kritičen je do zelenega prehoda, za katerega meni, da ni celovit, saj ne vključuje kulture in izobraževanja.

Vrednote antifašizma so temelj Evropski uniji, zato je zaskrbljujoča krepitev skrajnih desnih strank, ki v mnogočem kažejo fašističen odnos do družbe in reševanja težav, ki smo jim priča.

OHRANJANJE SPOMINA

Besedilo: D. K.

V imenu Tomažiča in tovarišev so spletli prijateljstvo med Vilorbo in Opčinami

V nedeljo, na praznik italijanske republike, je v mestecu

Jadranka Šturm Kocjan in dr. Mitja Žagar

Villorba pri Trevisu potekala spominska svečanost, ki je še enkrat pokazala, kako se dá na najbolj spodoben način premostiti zakrknjene zamere, razdvojenosti in sovraštva, ki izvirajo iz ne dovolj prebavljenega zgodovinskega spomina, in kako se dá graditi in utrjevati prijateljstvo, sodelovanje in sožitje kljub različnim političnim in svetovnonazorskim pogledom.

Kot je znano, je Villorba kraj v deželi Veneto, kjer so 15. decembra 1941 v največji tajnosti pokopali Viktorja Bobka, Ivana Ivančiča, Simona Kosa, Pinka Tomažiča in Ivana Vadnala, slovenske fante, ki so se uprli fašizmu in bili zaradi tega s strani posebnega fašističnega sodišča na drugem tržaškem procesu obsojeni na smrt ter ustreljeni na openskem strelišču. Spomin na ta dogodek v Villorbi ni zamrl, temveč se je po zaslugi krajevnega zgodovinarja Onoria Ghirarda, ki je kot otrok doživel tisti pokop, po zaslugi krajevnega Združenja italijanske pehotne vojske, tamkajšnje občinske uprave, sicer ligaško obarvane, in v veliki meri tudi po zaslugi tržaške publicistke Lide Turk s postavitvijo spomenika slovenskim fantom spremenil v edinstveno spomeniško stvarnost mesteca, ki je po kilometrih tako daleč od nas, a po emotivnem čutenju nenavadno blizu.

To je dokazala tudi nedeljska svečanost, po svoje dokaj nenavadna, saj je združevala praznovanje dneva italijanske republike s počastitvijo spomina na Tomažiča in tovariše ob desetletnici postavitve spomenika v njihov spomin – a prav zato še toliko bolj pomembna in pomenljiva, saj združuje skupne ideale dveh različnih stvarnosti, ki se po tolikih desetletjih še vedno ne ujemajo povsod, kot je treba.

Nastop TPPZ Pinko Tomažič

Tako so se pred spomenikom v parku na glavnem trgu mestnega predela Fontana Chiesa Nuova, kjer je bilo nekoč pokopališče, s svojimi prapori spet zbrali predstavniki italijanske vojske ter borčevskih organizacij. Z ramo ob rami so se postrojili alpinci z orlovimi peresi na klobuku, bersaljerji s petelinjih perjem, karabinjerji in pehotni vojaki ter predstavniki organizacije TIGR in partizanov VZPI-ANPI. Ob njih se je postrojil tudi Tržaški partizanski pevski zbor Pinko Tomažič, ki je med polaganjem vencev na spomenik (položili so jih TIGR, VZPI-ANPI, TPPZ in Združenje italijanske pehotne vojske) zapel pesem Žrtvam, nato pa za zaključek svečanosti še splet italijanskih in slovenskih borčevskih in mirovniških pesmi, zgledno povezanih z besedili o zgodbah petih usmrčenih obsojencev na smrt.

Tudi priložnostni govori so izpričali edinstvenost dogodka in sozvočje gledanj na preteklost (in sedanost). Spregovorili so predstavniki alpincev, bersaljerjev in pehotne vojske, ki so sicer naglašali zlasti praznik republike, a ga povezali tudi z žrtvovanjem petih slovenskih fantov. Tako je storil tudi predstavnik ligaške občinske uprave, podžupan Giacinto Bonan, ki se je sicer ves dan

zadržal v družbi s partizanskim zborom in številnim predstavništvom tržaškega partizanskega združenja VZPI-ANPI. V imenu tega združenja je spregovoril njegov tržaški pokrajinski predsednik Fabio Vallon, ki je zlasti poudaril dejstvo, da so bili umorjeni slovenski fantje pomemben del tistega gibanja, ki je privedlo do osvoboditve in nastanka italijanske republike.

Glavni delež villorbine slovesnosti pa je pripadel predsedniku krajevnega združenja pehotne vojske Sergiu Amadiu, ki se vsako leto udeležuje tudi decembrske svečanosti na openskem strelišču. Amadio je povedal, kako je prišlo do postavitve spomenika, in se pri tem spomnil zgodovinarja Onoria Gherarda, ki je umrl pred kratkim. Povedal je, da je njegovo združenje smatralo, da je dogodek pokopa žrtev drugega tržaškega procesa v kraju Fontane vreden, da se ga smatra za sestavni del odporništvaja in primerno počasti s postavitvijo spomenika. Nato se je zahvalil Silviu Massarinu, ki je spomenik izdelal, s čimer je hotel počastiti tudi spomin na svojega očeta, partizanskega poveljnika brigade Luigija Bavaresca.

Nedeljsko srečanje v Villorbi je bilo doživetje, kakršnih je v tem času premalo, pravi avtor prispevka.

V duhu Mattarelle in Pahorja

Amadio je posebej poudaril pomen vsakoletnih srečanj na openskem strelišču, ki so privedla do trdnega prijateljstva med ljudmi, ki se v enem in drugem kraju, v Villorbi in na Opčinah, srečujejo pred spomenikom Tomažiču in tovarišem. To prijateljstvo, je poudaril, bi se moralo trdno zasidrati med slovensko in italijansko skupnostjo, ter ugotovil, da žal ni vedno tako. Omenil je poročilo mešane italijansko-slovenske zgodovinske komisije iz leta 2001, ki bi moralo vsem služiti za resen razmislek o razburkanih dogodkih ob vzhodni meji, posebej pa je izpostavil srečanje med predsednikoma Sergiom Mattarello in Borutom Pahorjem, ki sta se z roko v roki podala pred spomenik bazoviškim žrtvam in na fojbo ter se s tem »zoperstavila ozki perspektivi nacionalističnega egoizma ter se izrekla za politiko sprave, ki naj utrdi zgodovinski spomin in postane temelj pravega miru med narodi«, kakor je rečeno v utemeljitvi diplome honoris causa, ki jima jo je dodelila tržaška univerza.

Nedelja v Villorbi je bila kratka doživetje, kakršnih je vse pre malo v tem mešanem in prepogosto zmešanem prostoru.

24. TIGROVSKI POHOD PO KROŽNI POTI OCIZLA-BEKA

Marjan Suša in Jadranka Šturm Kocjan sta se v imenu Društva TIGR Primorske 8. junija 2024 udeležila 24. tradicionalnega tigrovskega pohoda po krožni poti Ocizla-Beka, ki ga ŠKTD Zveza Ocizla organizira v

Člani društva tudi letos na t. i. tigrovskem pohodu

čas domačinom in članom organizacije TIGR, ki so se pred drugo svetovno vojno in med njo uprli fašizmu. Na obeležje TIGR-a v Ocizli sta položila cvetje.

Prisoten je bil tudi praporščak Bojan Orešnik.

REDNA LETNA SKUPŠČINA DRUŠTVA JE V LIPICI IZVOLILA NOVO VODSTVO DRUŠTVA

V Hotelu Maestoso v Lipici je v petek, 14. junija 2024, potekala redna letna skupščina Društva TIGR Primorske. Skupščine se je udeležilo 28 delegatov od skupno 31 delegatov, kar je zagotovilo visoko sklepčnost skupščine. Skupščino je vodilo delovno predsedstvo v sestavi: Marijan Suša kot predsedujoči, Jadranka Šturm Kocjan in Siniša Germovšek kot člana delovnega predsedstva.

Predsednik društva je uvodoma podal poročilo o delu društva v letu 2023 in ga ocenil kot uspe-

šnega v vseh pogledih, saj je društvo izvedlo vse predvidene in planirane naloge. V letu 2023 so bile izvedene tudi skoraj vse aktivnosti za pripravo razstave o primorskem protifašizmu in okrogle mize zgodovinarjev, vse to pa je bilo predstavljeno tudi v Evropskem parlamentu v Bruslju v januarju 2024. Uspešno je bila izpeljana tudi informativna dejavnost društva, ki se kaže v uspešnem izhajanju društvenega glasila Primorski rodoljub in aktivni spletni strani društva.

Skupščina je potrdila tudi vsa poročila o finančnem poslovanju društva v letu 2023 in poročilo nadzornega odbora, ki ga je podal njegov predsednik Zlatko Martin Marušič.

Skupščina je v nadaljevanju potrdila delovni plan društva za leto 2024 kot tudi finančni plan za to leto.

Delegat iz Območne enote Trst Milan Pahor je v razpravi spomnil na več pomembnih obletnic v letu 2025, ki jih bo treba ustrezno obeležiti. To so 80. obletnica zmage nad fašizmom in nacizmom maja 2025, 80. obletnica postavitve spomenika bazoviškim junakom v Bazovici in tudi na pokopališču Sv. Ana v Trstu sep-

tembra 2025 in visoka obletnica Odbora za proslavo bazoviških junakov.

Skupščina Društva TIGR Primorske v Lipici je bila hkrati tudi volilna skupščina, saj je članom delovnih teles društva na podlagi statutarnih določil potekel mandat. Izvedene so bile volitve in volilna komisija je objavila njihov rezultat:

- za predsednika Društva TIGR Primorske je bil ponovno izvoljen Gorazd Humar,
- za podpredsednika društva sta bila izvoljena Jadranka Šturm Kocjan in Siniša Germovšek, tretja podpredsednica je po statutu vodja Kluba mladih tigrovcev Manuela Polanc,
- v nadzorni odbor so bili izvoljeni Zlatko Martin Marušič kot predsednik ter Venceslava Batagelj in Bernard Oblak kot člana,
- v častno razsodišče so bili izvoljeni Milan Pahor kot predsednik in Ivan Humar ter Živa Vidmar kot člana.

Skupščina je potrdila tudi novo sestavo upravnega odbora društva, ki mu po statutu predseduje predsednik društva. Upravni odbor društva za mandatno obdobje 2024–2028 tako sestavljajo:

Gorazd Humar kot predsedujoči in člani Sonja Groznik, Siniša Germovšek, Zdenko Šibav, Bruna Olenik, Ljubo Jasnič, Jadranka Šturm Kocjan, Marijan Suša, dr. Miran Dolhar in Manuela Polanc.

Po končani skupščini so bili vsi delegati in vsi prisotni vabljeni na proslavo ob 30. obletnici ustanovitve Društva TIGR Primorske, ki se je le malo kasneje po zaključku skupščine odvijala v istem prostoru Hotela Maestoso v Lipici.

SLOVESNOST OB DRŽAVNEM PRAZNIKU IN OTVORITEV RAZSTAVE NA CERJU

V petek, 21. junija, je ob 18. uri v Pomniku braniteljev slovenske zemlje potekala slovesnost ob državnem prazniku dnevu državnosti. Dogodek so pripravili Društvo TIGR Primorske, Občina Miren - Kostanjevica in Zavod Miren Kras. Na dogodku sta spregovorila župan Občine Miren - Kostanjevica Mauricij Humar in predsednik Društva TIGR Primorske Gorazd Humar. Slavnostni govornik je bil tržaški zgodovinar dr.

Štefan Čok. V prostorih pomnika je bila ob tej priliki odprta tudi razstava o zgodovini protifašistične organizacije TIGR z naslovom Slovenci med prvimi protifašisti v Evropi. Gre za razstavo o primorskem vseljudskem uporu v času italijanskega fašizma, ki jo je Društvo TIGR Primorske prvič predstavilo javnosti letos januarja v Evropskem parlamentu v Bruslju. Razstava sistematično in pregledno prikazuje nastanek in razvoj protifašizma na Primorskem v obdobju 1920–1941.

Iz govora predsednika Društva TIGR Primorske Gorazda Humarja na Cerju 21. 6. 2024

Razstava, ki jo danes odpiramo tu na Cerju, je nastala na pobudo evropskega poslanca Matjaža Nemca, ki nam je zagotovil vse pogoje za njeno prvo postavitvev v Evropskem parlamentu v Bruslju. To se je zgodilo 23. januarja letos, ko smo v Bruslju poleg razstave organizirali še okroglo mizo petih priznanih slovenskih zgodovinarjev, med njimi je bil tudi tukaj prisotni dr. Štefan Čok, ki so skupno osvetlili svoje strokovne poglede na razvoj primorskega protifašizma, ki tudi skozi njihovo prizmo lahko upravičeno nosi naziv, da je to bil prvi organizirani protifašistični boj v Evropi. Vsi Slovenci, posebej še vsi Primorci, smo na to dejstvo lahko še kako ponosni.

Ob tem se moram za izjemno sodelovanje z Društvom TIGR Primorske pri pripravi te razstave zahvaliti tržaškemu zgodovinarju Milanu Pahorju ter Narodni in študijski knjižnici iz Trsta, ki je s sodelovanjem zgodovinarja dr. Štefana Čoka in arhivistke Gabriele Caharija postala resničnost. Zbranega je bilo neverjetno veliko sli-

kovnega gradiva, tako da je vse, ki smo to razstavo pripravljali, prijetno presenetilo, kaj vse NŠK hrani v svojih arhivih. Namen razstave je seznaniti čim več ljudi, tudi osnovnošolce in dijake srednjih šol, kakšen je bil ta protifašistični boj primorskega ljudstva.

Vesel sem, da so se našega dogodka v Bruslju udeležili tudi številni zunanji gosti, veliko primorskih županov je bilo tam, tudi župan Mauricij Humar in mag. Ariana Durnik.

In kaj se je zgodilo le dva dni po našem dogodku v Bruslju? Pri kraju Padriče na Tržaškem so nam fašisti uničili spomenik, ki spominja na skupni sestanek Borbe in Tigra leta 1929 v kraški jami blizu vasi. Na spomenik so naslikali še fašistični znak – tj. butaro s sekiro in s tem pustili svoj podpis. Domačini Slovenci so dan zatem na dvojezičnem napisu ob spomeniku zapisali: »To, kar vidite, je nazoren prikaz neke tisočletne kulture. Vsak komentar je ob tem odveč.«

O pomenu Borbe in TIGR-a pa bom ponovil to, kar sem pred enim tednom povedal na naši slovesnosti v Lipici:

Spomin na TIGR in na Borbo ima vse kvalitete in vse karakteristike, da ostane v zgodovinskem spominu vseh Slovencev tudi skozi naslednja stoletja enako pomemben, kot je bil na primer boj Primoža Trubarja in slovenskih protestantov za slovensko besedo. Tak spomin je zagotovo brezčasovna in univerzalna vrednota in mora opominjati tudi prihajajoče generacije o tem, kaj se lahko zgodi narodu, ki podleže nasilju drugih. Ob tem imam v mislih celoten zgodovinski lok slovenskega uporništva, začenši s protestantizmom, tolminskimi puntarji in tabori v drugi polovici 19. stoletja, boje med prvo svetovno vojno, kjer smo Slovenci branili svoj domači prag, boj generala Maistra in njegovih borcev, vse oblike primorskega protifašizma, kamor upravičeno štejemo tudi boj primorskih duhovnikov, združenih v bratovščini sv. Pavla, pa cerkvene poslikave Toneta Kralja, ki smo mu posvetili en razstavni pano, in še naprej do naslednjega največjega vseljidskega upora proti fašizmu in nacizmu – to je bil zmagoviti narodnoosvobodilni boj. Pa leto 1991, ko so bili tudi z orožjem in uporom dokončno postavljeni temelji samostojne, sodobne in demokratične države Republike Slovenije.

Dodal in poudaril bi še to – tigrovski boj zagotovo predstavlja enega od temeljnih gradnikov naše danes samostojne države. Skupni program tigrovcev je bil združitev vseh primorskih Slovencev z matičnim slovenskim narodom, ki je takrat živel izven rapalske meje v Kraljevini Jugoslaviji. Torej je bil tigrovski boj tudi državotvorno dejanje. In to, kar se je zgodilo 15. septembra 1947, ko je bila Primorska (ne vsa) priključena k takratni Jugoslaviji, je poleg zmagovitega NOB-ja tudi zasluga tigrovcev. In večina tigrovcev je sodelovala v tem zmagovitem boju. Samostojna Slovenija torej ni samoumevno nastala šele z dogodki iz leta 1991, ta proces je bil začel že veliko prej. Kakorkoli – to državo smo si ustvarili sami skozi čas stoletij in skozi tudi zelo krvave uporniške oblike. To je zagotovo največja odlika našega naroda. Zato ponosno in z dvignjeno glavo praznujmo praznik dan državnosti.

Živela svobodna Slovenija!

OČISTILI OSKRUNJEN SPOMENIK PRI PADRIČAH

Aktivisti so očistili spomenik tigrovcem in borbašem v gozdu Salcer pri Padričah, ki je bil popisan januarja letos.

Ob tem se je predsednik društva

Gorazd Humar zahvalil občinskiemu svetniku Štefanu Čoku:

Spoštovani Štefan,

v imenu Društva TIGR se ti najtopleje zahvaljujem za uspešno izvedeno poslanstvo občinskega svetnika pri ponovni ureditvi spomenika v Salcerju. To ni bilo samo dejanje, izvedeno iz spoštovanja do dogodka v Padričah leta 1929, pač pa je to bilo hkrati tudi dejanje, izvedeno s potreb-

Spomenik v gozdu Salcer pri Padričah je bil že večkrat oskrunjen.

nim znanjem izpeljave procesa prenosa skrbi za spomenik v Salcerju. Če Italija ponosno praznuje 25. april kot dan zmage nad fašizmom in nacizmom, potem je tudi spomenik v Salcerju spomenik zelo zgodnjega upora tigrovcev in borbašev proti fašizmu in kot tak mora spadati pod zaščito italijanske države ...

Še enkrat hvala za opravljeno nalogo, vse čestitke.

TEČAJ LOKOSTRELSTVA ZA UČENCE DVOJEZIČNE ŠOLE V ŠPETRU SLOVENOV

Društvo TIGR Primorske že več let zapored organizira poletne taborne za mladino v Benečiji v Špetru Slovenov v sodelovanju s tamkajšnjo dvojezično osnovno šolo in ISK – Inštitutom za slovensko kulturo. Tudi letos je bil tak večdnevni tabor s številnimi aktivnostmi izveden na pobočju Matajurja v mesecu avgustu. V okviru tabora je bil izveden tudi začetni lokostrelski tečaj z novo lokostrelsko opremo, ki jo je v ta namen letos nabavilo Društvo TIGR Primorske.

V okviru tabora v Benečiji je bil poleti izveden začetni lokostrelski tečaj z novo lokostrelsko opremo, ki jo je v ta namen letos nabavilo Društvo TIGR Primorske.

Učenci in učenke dvojezične šole v Špetru so z velikim zanimanjem pristopili k učenju veščin lokostrelstva in se pri tem očitno zelo zabavali. Zanimivo pri tem je predvsem to, da so za ta šport zelo vnete tudi deklice, ki želijo v tem športu postati vsaj tako uspešne kot njihovi moški sovrstniki.

Tečaj lokostrelstva sta letos v odsotnosti mentorice Sonje Groznik izvedla Martin in Maja Groznik, ki sta potrpežljivo pripravila vso potrebno opremo, postavila tarče, poskrbela za varnost pri streljanju in učila učence lokostrelskih spretnosti. Oba inštruktorja lokostrelstva je presenetila izredna discipliniranost vseh učencev, ki so zbrano pristopili k tej zanje izredno zanimivi športni dejavnosti.

PROSLAVA V RAŠPORU

*Besedilo: Bruna Olenik**

V poletnem žaru 20. julija 2024 ob 18.00 je bila v istrski vasi Rašpor proslava v spomin na ustanovitev AFŽ za Istro pred 80 leti. Ker je bil to vojni čas, so istrske ženske sklenile pomagati partizanom, svojim sinovom in možem v najhujšem času, ko je sovražnik požigal vasi in vaščane okrutno pobijal, ostale, ki so lahko šli na žalostno pot, pa odgnal v nemška taborišča smrti. Redki so se vrnili na požgane domove.

Rašpor in še šest vasi, ki so jih nacisti požgali, si še zdaj niso opomogli. Stene požganih hiš so neme priče zla, ki štrlijo v nebo, okna so prazna, brez rož in – kar je še huje – brez ljudi. Samo še trije prebivalci kljubujejo času. Lepa pokrajina v Občini Lanišče

je zanimiva za razne kupce, toda predsednik ZZB Buzet tovariš Edo Jerman je jasno in glasno povedal, da Istra ni naprodaj.

Domačim ljudem, ki se bodo počasi vračali v te nekdaj lepe vasi, bodo občine pomagale na razne načine, kajti spomini na rojstni kraj jih spremljajo vse življenje.

Velik poudarek je bil na ženskah in njihovem prispevku pri osvoboditvi domovine. Vse prisotne so pripovedovale o svojih materah in starih mamah (v NOB jih je delovalo prib. 1500). Na spomeniku, posvečenem tem hrabrim ženskam, piše: »One so se borile, hodile, nosile ...«

Pred koncem proslave me je organizator te svečanosti tovariš Edo Jerman povabil pred mikrofonom, da sem prenesla pozdrave edinega slovenskega ženskega veteranskega društva Dobrnič.

Pozdravila sem tudi v imenu Društva TIGR Primorske, saj so tudi v Istri in Reki delovali protifašisti v takratni organizaciji Borba in TIGR.

Dolžnost vseh nas, ki uživamo sadove padlih bork in borcev v NOB, tudi trpljenje tistih, ki so preživeli vojne grozote, je, da tega nikdar ne pozabimo. Ohranjajmo spomenike in pesmi, ki so borke in borce spodbujale po gozdnih poteh. Naj nikoli ne zamre spomin nanje, ki niso mogli izsanjati svojih mladostnih sanj.

RECITAL V SPOMIN NA BAZOVIŠKE ŽRTVE

Območna enota Slovenska Istra je 5. septembra 2024 v Mali loži v Kopru organizirala recital, pos-

večen spominu pred 94 leti ustreljenih bazoviških junakov Ferda Bidovca, 22 let, Zvonimirja Miloša, 27 let, Franja Marušiča, 24 let, in Alojza Kocjančiča, 34 let. V zaporu v Rimu je umrl Alojz Gropajc, ki ga štejemo za petega bazoviškega junaka.

V kulturnem programu so sodelovali Rok Matek, dramski igralec, Anja Drnovšek, dramska igralka, maestro Robert Vatovec, klavirist in komponist, Matija Šik, ljubiteljski igralec, Žanin Čopi, socialna delavka, kulturna aktivistka in pevka, Rok Ličen, študent AGRFT, duo flavtisk Teja Poljak in Julija Marušič, učenki Glasbene šole Koper.

Scenarij in režijo je pripravila Renata Vidič.

Recitala se je udeležilo okoli 60 ljudi.

V Koprso so tudi letos pripravili bogat kulturni program ob 94. obletnici ustrelitve bazoviških junakov.

Govor Jadranke Šturm Kocjan na recitalu ob 94. obletnici ustrelitve bazoviških junakov v Kopru 5. 9. 2024

*Spoštovane tovarišice in spoštovani tovariši, gospe in gospodje, cenjeni obiskovalci, lepo pozdravljeni.
Spettabili signore e signori, compagni e compagne, un benvenuto a tutti i presenti.*

Bil je petek, 5. septembra 1930, ko se je ob 23. uri v Trstu zaključil prvi tržaški proces, ki je na smrt obsodil štiri slovenske rodoljube Ferda Bidovca, 22 let, Zvonimirja Miloša, 27 let, Franja Marušiča, 24 let, in Alojza Valenčiča, 34 let, s poitalijančenimi imeni Bidovec Ferdinando, Milos Zvonimiro, Francesco Marusic in Luigi Valencic.

Njihova zadnja noč je bila kratka. »Gremo streljat,« je po navodilu samega Mussolinija dejal predsednik fašističnega sodišča za državno varnost Guido Cristini, ki je tudi podpisal smrtne obsodbe, in fašistični črnosrajčniki so obsojence ustrelili na bazoviški gmajni naslednje jutro, 6. septembra 1930, ob 6.43. Vsi štirje obsojenci so vse do zadnjega ohranili mirno kri in odklonili, da bi jim pred smrtjo zavezali oči.

Posebno sodišče fašističnega režima je sprožilo proces 1. septembra 1930 kot posledico bombnega napada 10. februarja 1930 pripadnikov Tajne organizacije Borba na tržaško redakcijo fašističnega glasila Il popolo d'Italia, ki je širil sovraštvo in prezir do Slovencev in Slovanov. Napadalcji so redakcijo napadli v večernih urah misleč, da v njej ni več nikogar, a po naključju je bil tam član uredništva, ki je v eksploziji izgubil življenje.

Na procesu je bil ves čas prisoten poseben Mussolinijev odposlanec Lando Feretti, ki je Duceja neposredno obveščal o poteku procesa, usmerjal poročanje tiska in dovolil prisotnost tujih konzulov: angleškega, danskega, francoskega, belgijskega in poljskega. Jugoslovanski konzul ni bil prisoten.

Feretti je v telegramu pod oznako »strogo zaupno« pisal Mussoliniju, da štirje obsojenci pred usmrtitvijo niso spali, ob 3h so prejeli versko tolažbo ter med vodenjem na eksekucijo peli slovenske pesmi.

V Trstu so bili v času procesa zelo strogi varnostni ukrepi, saj je v mesto prišlo 800 pripadnikov 58. legije MVSN (Milizia Volontaria Sicurezza Nazionale, tako imenovani črnosrajčniki), dodatnih 60 karabinerjev in policistov iz drugih italijanskih krajev ter 350 vojakov. Na dan obsodbe je bilo v Trstu

zasidranih deset ladij italijanske vojne mornarice.

Zgodba Guida Cristinija, ki ga opisujejo kot najbolj divjega predsednika posebnega sodišča, je opisal Pablo Dell'Osa v knjigi »Il tribunale speciale e la presidenza di Guido Cristini 1928–1932« (založba Mursia). Zgodba je pomembna zato, ker pokaže, da so vsi vedeli za njegove fašistične krutosti, a nikoli ukrepali, sodili in obsodili. Italija do danes ni obračunala s fašizmom in Guido Cristini je kot mnogi drugi mirno in brez strahu živel do leta 1979, ko je umrl v svoji postelji v Chietiju v starosti 84 let.

Odnos do fašizma, njegovih posledic in trdoživosti lahko v Italiji vidimo vsak dan, z zadnjo vlado pa še posebej, saj se nekaznovano uporabljajo fašistični simboli, pozdravi, geste in slogani. Zato ni čudno, da so bazoviški junaki za italijansko državo teroristi, in še vedno ni politične volje, da bi izničila fašistično sodbo, ki je pred 94 leti poslala v smrt štiri mlade slovenske domoljube.

Izuršitev smrtne obsodbe teh štirih antifašistov je bila zato po drugi svetovni vojni prvi zgodovinski dogodek, na katerega so se spomnili osvobodjeni Primorci. Na proslavi 9. septembra 1945 je pisatelj France Bevk, takrat vodilni primorski javni delavec, v slavnostnem govoru dejal: »Kri, ki je takrat omočila bazoviška tla, je bila seme, ki je rodilo nove junake.«

Čprav obstajajo različna mnenja o tem, ali je fašizem še vedno prisoten v sodobnem svetu in na kakšen način, lahko njegove oblike prepoznamo v vzponu skrajno desničarskih in nacionalističnih gibanj ter v političnih strankah, ki promovirajo nestrpnost, ksenofobijo, rasizem in avtoritarne režime, kar vključuje tudi povečano nasilje in ekstremizem v nekaterih skupinah.

Zato se v imenu teh fantov, ki so se uprli fašizmu, in vseh žrtev klanjamo njihovemu spominu in ne dovolimo ponovnega vzpona fašizma in nacizma, ki napenjata jadra vse okoli nas.

Za to pa niso dovolj samo klik na računalniški tipkovnici, vsečki pod raznimi objavi ter čivki prijateljem in znancem, temveč aktivno odzivanje in povezovanje.

Predusem mladim moramo predstaviti resnične informacije, zavračati manipulativnost in pomagati preseči brezbržnost, ki vodi v pasivnost, podredljivost in strahopetnost.

Tvorno, iskreno in pristno sobivanje lahko dosežemo le s kulturo in pravimi, preverjenimi informacijami, brez njihovega potvarjanja in zavijanja v politični celofan.

Zato zahvala nocojšnjim nastopajočim, ki bodo prostovoljno oblikovali kulturni program. Hvala scenaristki in režiserki Renati Vidič, ki je pripravila že peti recital, posvečen spominu na bazoviške junake.

In hvala vam, spoštovana in draga publika, da ste prišli.

Grazie al gentile pubblico per la presenza.

Večna slava bazoviškim junakom in smrt fašizmu za vedno!

PROSLAVA OB PRIKLJUČITVI PRIMORSKE K MATIČNI DOMOVINI LETOS V VIPAVI

15. septembra smo praznovali dan priključitve Primorske k matični domovini. Letos je slovesnost ob 77. obletnici dogodka potekala na Glavnem trgu v Vipavi. Prireditve sta se udeležila predsednica Republike Slovenije dr. Nataša Pirc Musar in predsednik vlade RS dr. Robert Golob, ki je bil slavnostni govornik, zbrane na trgu in pred malimi zasloni pa sta nagovorila tudi Dušan Jelinčič in pater Bogdan Knavs.

Govor Dušana Jelinčiča na proslavi ob priključitvi Primorske k matični domovini v

Vipavi 15. 9. 2024

Spoštovani naduse ugledne gostje in naduse ugledi gosti, prijatelji, znanci, tovariši,

svoj poseg sem naslovil Besede primorskih noči, ker so prav besede tiste, ki polno označujejo človeka s svojim dostojanstvom in na svoji zemlji. Ponoči pa zato, ker se pomenljive besede porajajo predvsem ponoči in ker je Primorska doživljala veliko temnih obdobj.

Moj oče Zorko Jelinčič je bil eden od ustanoviteljev in voditeljev primorske tajne revolucionarne organizacije TIGR, ki se je prva v Evropi množično in organizirano uprla fašizmu, ko je bil ta na višku svoje moči. Zato je plačal visok davek, in sicer devet let trde ječe in tri leta konfinacije, kar mu je povsem uničilo zdravje in ga spremenilo v izžeto cunj. Ker ni hotel pozabiti izkušnje zapora in mu ni bilo dovoljeno ne brati ne pisati, si je za rešetkami izbral droben košček papirja in dva centimetra svinčnika, da si je zapisoval posamezne značilne besede, preko katerih je nato ob osvoboditvi razširil tematike in dogodke, ki so bili uredni spomina.

Kot njegov sin imam zdaj možnost, da primerjam tedanji čas z današnjim, in to bom storil na enak način: preko besed, zaradi katerih je žrtvoval lep del svojega življenja.

Ko je noč najbolj temna in je zarja še daleč, se mi kot prva poraja beseda upor. Tisti upor, ki ga je francoski pisatelj in filozof Albert Camus v knjigi Uporni človek imenoval za etično dejanje s stavkom: »Jaz se upiram, zato obstajam.« To je tisti upor, ki so ga med vojno mlačneži in kolaboranti imenovali zločin, ker povečuje trpljenje naroda. A le preko upora smo postali suveren narod in sploh imamo svojo državo.

Druga beseda v tej noči je Italija, v kateri biva močna slovenska manjšina in kjer trenutno vlada skrajna in nedemokratična desnica, ki jo lahko imenujemo neo- ali postfašistična. To je država, za katero so bazoviški junaki še vedno teroristi, država, ki po vojni ni hotela obračunati s fašizmom, obratno, ki je nagradila njegove najhujše morilce, kot npr. mučitelja Gaetana Collottija, z najvišjim državnim odlikovanjem in ki dosledno ignorira uradno skupno slovensko-italijansko zgodovinsko poročilo, v katerem je jasno opisano fašistično nasilje na Primorskem.

Ne smemo niti pozabiti, da je Benito Mussolini, in to je spet nova beseda, še vedno častni občan mest Trst in Gorica, kar je po skoraj osemdesetih letih po koncu vojne nezaslišana sramota. Mnoga druga mesta so že zdaunaj brisala to nečisto častno občanstvo.

Noč je še globoka, od fašizma do okupacije pa ni daleč. Saj, kdo je v tistih tragičnih časih okupiral najprej Primorsko, potem še osrednjo Slovenijo? To je na srečo mimo, a beseda okupacija še danes velja za mnoga območja sveta. Izraelci recimo okupirajo del Palestine, imenovan Zahodni breg, že natanko 57 let in morijo njegove prebivalce. Tedaj in danes nekaznovano.

Druga beseda je priključitev, za katero se je unel povsem nepotreben ideološki spor. A dovolj je, da bi pobrskali po zgodovinskih tekstih, in videli bi, da gre enostavno za dosledno zgodovinsko razlago. Najprej tigrovci v svojem glasilu Svoboda, potem pa partizani so vselej v svojem političnem programu zapisali, da se borijo za priključitev Primorske Jugoslaviji. Tu res ne more biti nesporazuma.

Še toliko besed veže tedanji čas

z današnjim. Genocid je tisto, kar je tedaj poskušal opraviti fašizem na naši koži, danes pa to počenja Izrael v Gazi. Strašno pa je, da ob tem usi molčimo ali se obračamo proč, kot bi ne imeli vesti. A vest prej ali slej vselej potrka na vrata.

Migranti je beseda, ki jo skušamo zakriti, a ne smemo pozabiti, da smo bili nekoč migranti mi in zato je še toliko bolj odvratno, da danes pljuvamo po teh nesrečnikih.

Šolo – spet magična beseda – so nam fašisti oduzeli, nima pa je več niti 630.000 otrok v Gazi, ker so šole tam porušene in ker je dovršen del teh otrok umrl pod bombami.

Tudi junakov se danes otepamo, držimo se zafrustriranega proletarca hlapca Jerneja, pretepača Martina Krpana in spečega lenuha kralja Matjaža ter pozabljamo na tigrovice Danila Zelena, Ferda Kravanjo in Franca Kavsa ter v današnjem času vsaj pilota Tonija Mrlaka, ki je resnični tragični junak osamosvojitvene vojne in bi si – če že kdo – zaslužil muzej.

Potem so izdajalci, v antičnih časih recimo Efiatles, ki je izdal Špartance pri Termopilah in si prislužil večno zaničevanje, pred- in medvojnih izdajalcev pa je bilo na Slovenskem kar nekaj in si ne zaslužijo omembe, prej pozabo. Na Primorskem sicer bolj malo, a mojega očeta so v zapor spravili vaški ova-duhi.

Zaključil bi z zimzeleno besedo: spomin. Jastrebi in hijene vseh sort čakajo, da spomin umre, da se lahko gostijo ob mesu in krvi. Naša dolžnost pa je, da storimo vse, da spomin nikoli ne usahne. In zato je tu nocoj naša prisotnost nujna, tudi in predvsem zato, da jasno in glasno zavpijemo: mi smo tu, z našimi gozdovi, našimi planinami in predvsem z našo neukrotljivo dušo.

Govor patra Bogdana Knavsca na proslavi ob priključitvi Primorske k matični domovini v Vipavi 15. 9. 2024

Spoštovana predsednica Republike Slovenije gospa Nataša Pirc Musar, dobrodošli med nami! Dovolite pa mi, da najprej pozdravim tukaj navzoče udeležence boja proti fašizmu in nacizmu, vas, ki ste sodelovali v narodnoosvobodilnem boju in ki ste največ naredili, da sedaj stojimo na slovenskem ozemlju, ki je del naše države. Lepo pozdravljam tudi predsednika vlade g. Roberta Goloba, domačega župana g. Laurenčiča, prav tako pa vse navzoče domoljube, cenjene tovariše in tovarišice, drage brate in sestre!

Lepa hvala za povabilo in za čast, da smem spregovoriti na današnjem pomembnem slauju. Naj na začetku navedem znamenite besede 104-letnega partizana, tovariša Ivana Bevka, ki je pripovedoval, kako je poleti leta 1944 pred njih stopil komandant in jim rekel: »Tovariši, imamo častno nalogo, imamo sveto nalogo, da prenesemo ranjence na Dolenjsko.« Tudi mi, spoštovani navzoči in dragi prijatelji, imamo še vedno trajno sveto nalogo, da se z uso spoštljivostjo spominjamo ljudi, ki so jim bili slovenska zemlja, naš jezik, slovenska pesem in molitev nekaj svetega.

Danes imamo tudi mi svojo domovino, imamo svojo zemljo in svojo zgodovino, imamo svoj jezik in svojo kulturo, imamo svoje družine in lastne šole, imamo svoja svetišča in grobove. Kajti domovina ni samo materialni svet. Domovina, ki je v naši zavesti, je tudi duhovno bogastvo naše omike, kulturnega snovanja v našem jeziku in nadaljevanje našega izročila. Domovina pomeni svobodo, s katero lahko živimo naše lastne vrednote – ki so jih gojili in živeli že naši predniki in jih ohranjali z neprestanim bogatenjem novih spoznanj in izkustev. Zaradi tega smo obstali, kajti med nami so bile vrednote, ki smo jih vedno visoko postavljali. To so bile medsebojno razumevanje in spoštovanje, vzajemna pomoč in iskrenost, poštenost in dobri sosedski odnosi. Naša zgodovina ni bila vedno lahka, dogajale so se nam hude reči, kdaj tudi krute, toda v tej pretresljivi zgodovini smo se naučili odpustiti.

Odpustanje ne pomeni pozabljanja, pač pa pomeni, da drugega sprejemamo in ga razumemo tudi z njegovimi omejitvami. Tako kot si želimo, da bi nas drugi sprejeli z našimi lastnimi omejitvami. Živeti skupaj pomeni, da smo veliko bolj pozorni na to, kar nas druži, kar imamo skupnega, kot pa na to, kar nas razdvaja. Kar nas povezuje, je vera v človeka, ki je več kot posameznik, je tudi oseba, ki se veseli in trpi, ki ustvarja in ljubi, ki z drugimi sestavlja skupnost in ki tudi ob smrti ne izgubi svojega dostoj-

janstva. Druži nas lepota našega jezika, ki izraža bogastvo naših medosebnih odnosov. Druži nas slovenska pesem, ki je oblikovala naš narodni značaj, družijo nas tudi krščanske in duhovne vrednote, ki jih je v naši družbi mogoče živeti prav tako na kulturno sekularen način. Tako se nam kaže naša narodna identiteta, ki je nezaupljiva do vsake ideologije.

Zakaj smo Slovenci lahko obstali kljub strašnemu fašističnemu in nacističnemu preganjanju? Zato, ker je naš človek nosil v sebi srčno kulturo, in ta kultura

— Pater Bogdan Knauš

se napaja iz različnih duhovnih virov, ki dvigajo človeka zelo visoko. Danes se ta človek v svojih višinah znanosti začenja zavedati, da ni nikoli sam, vedno se znajde v lepoti narave in okolja, ki ju mora ohraniti rodovom, ki bodo še prišli. Tudi slovenska pristna religioznost ni stvar ideologije, ampak zahteva osebne odločitve in medosebni odnos. P. Janez Hollenstein, nekdanji prior v kartuziji Pleterje, je takole opisal našo slovensko dušo: »Slovenci ste edini narod, ki imate srčno kulturo. Ne gledate na materialni interes. Tudi na naravo gledate z dušo in ste zato vaše griče posejali s cerkvicami.«

Ko smo danes ponosni na naše tako akademske kot vaške stavbarje in slikarje, ki so se harmonično vključili v našo izjemno lepo pokrajino, mi na misel prihajajo tako anonimni rezbarji kot tudi veliki slikarji, kot je Tone Kralj. Slovenci smo prvi narod v Evropi, ki se je fašističnemu nasilju upiral z umetnostjo in kulturo jezika.

Zato danes ne moremo, na da bi s ponosom omenjali naše tigrovice, ki so na skrivaj ohranjali slovenske knjige in jih tihotapili po družinah, hkrati pa se iz velikega idealizma odločili za junaška dejanja, čeprav so vedeli, da lahko zaradi svojega poguma izgube svoja mlada, še ne izživeta hrepeneča življenja. Ponosni smo, da naši slovenski mladeniči predstavljajo začetek evropskega protifašističnega odpora.

Prav je, da se spomnimo tudi primorskih duhovnikov, slovenskih Čedermacev, ki so na dan pogreba nadškofa Frančiška Sedeja na Sveti Gori decembra 1931 prisegli, da ne bodo nikoli pozabili slovenskega jezika, ampak v njem poučevali otroke. Že prej so ustanovili svoje društvo kot Zbor svečnikov svetega Pavla in po cerkvenih prostorih nadaljevali nedeljsko župnijsko šolo poučevanja slovenščine in verouka, kar si je zamislil že Anton Martin Slomšek.

Toda glavni igralec, ki je dobil zgodovinsko bitko za ohranitev slovenske kulture in jezika na Primorskem, je vendar ljudstvo samo. Ko ne bi bilo slovenskih družin, kjer so govorili in prepevali v slovenščini ter tajno prebirali slovenske knjige, bi bila naša slovenska Primorska pod tolikšnim nasiljem kmalu uničena. Toda prišel je september 1943, ko se je praktično vsa Primorska, vsi sloji njenega ljudstva, združila proti novemu sovražniku, nacističnemu režimu, ki je bil do Slovencev še krutejši. Takšnega enotnega odpora Evropa ni poznala.

Zato smo danes še posebej spoštljivi in nas obdaja hvaležen spomin na fante in dekleta, može in žene, ki so šli v partizane, zaradi katerih smo danes na svoji zemlji in govorimo slovenski jezik. Globoko in z velikimi žrtvami so zaživeli slovensko dušo. Ob spominu nanje čutimo dolg, da tudi danes zaživimo dušo slovenskega naroda. To je tista duša, ki ustvarja domovino. Ta duša se mora kazati povsod v naši državi: v parlamentu, v državni upravi, med nevladnimi organizacijami, v različnih Cerkvah, predvsem pa v naših medsebojnih odnosih.

Zato vsi iščimo vzore v preteklosti, kamor spada naša Primorska, ko so ljudje različnih nazorov in pre-

pričanj znali stopiti skupaj. Tako politiki kot tudi ljudje v šolstvu in kulturi so vedeli, da morajo nastopiti skupaj in zato odmisлити medsebojne razlike ter zaživeti naš skupen temelj, ki je beseda tovarištva in prijateljstva. Zato je danes tudi moja iskrena in ponižna prošnja vsem politikom, ljudem v javnem življenju, voditeljem v gospodarstvu in kulturi, pa tudi vsem odgovornim v Cerkvi, najbolj pa vam, novinarjem, ki delate v medijih in ustvarjate javno mnenje, da nam postane vzor papež Frančišek, ki oznanja dialog in spravo, zaščito najšibkejših in nemočnih, radost otrok in veselje ter odgovornost mladih. Naj naša domovina Slovenija skupaj s Primorsko postane dežela sožitja in miru, pravičnosti in solidarnosti ter radosti in prijateljstva. Ali kot je dejal primorski pesnik Drago Bajc: »Moja pesem je himna srca, četudi je očem pajčolan, vseeno oznanja dan.«

VSESLOVENSKO ZBOROVANJE ZA MIR

V soboto, 21. septembra, je ob Pomniku braniteljem slovenske zemlje na Cerju potekala slovesnost, s katero sta organizatorja Društvo TIGR Primorske in Občina Miren - Kostanjevica obeležila praznik mednarodni dan miru, ki ga na pobudo Združenih narodov vsako leto 21. septembra praznujejo po vsem svetu. Slovesnosti so prisostvovala vse članice Združenja domoljubnih in veteranskih organizacij KoDVOS s svojimi praporščaki.

V velikem šotoru, postavljenem tik ob pomniku, in ob prisotnosti več kot 200 gostov sta vse prisotne najprej pozdravila župan Občine Miren - Kostanjevica Mauricij Humar in predsednik Društva TIGR Primorske Gorazd Humar.

Slavnostna govornica je bila senatorka italijanskega parlamenta dr. Tatjana Rojc, ki je v spomin priklicala vrednote, ki jih ponuja mir, izničujejo pa jih številne vojne, ki še danes ne tako daleč od nas potekajo z vso silovitostjo.

V kulturnem programu, ki ga je režiral dr. Rok Andres, so nastopali sopranistka Rebeka Pregelj, recitatorji iz Gimnazije Nova Gorica, pevka Tatjana Mihelj, kantavtor Tomaž Domicelj ter orkester Big Band Nova.

Posebna pozornost je bila na proslavi posvečena slikarju Rudiju Španzlu, čigar nova slika z naslovom Amen čez kamen ter z motiviko prve svetovne vojne je bila s pomočjo številnih sponzorjev podarjena in predana v trajno last pomnika na Cerju. Generalni sponzor je bila družba BTC, d. d.

S to sliko je zaključena serija edinstvenih Španzlovih slik, ki sedaj krasijo notranjost pomnika in z likovno govorico pripovedujejo o grozotah vojne, hkrati pa pošiljajo sporočila o miru. Z vsemi Španzlovimi slikami je pomnik na Cerju postal tudi izjemen kulturni center, ki je vreden ogleda in s svojimi sporočili sega v širši evropski prostor.

Dogodek sta dopolnjevali razstava fotografij o Borisu Pahorju fotografkinje Alenke Slavinec in razstava o zgodovini TIGR-a in tržaške Borbe kot prvih protifašističnih organizacij v Evropi. Dan pred to slovesnostjo je na Cerju potekalo tudi srečanje UNESCO šol s skupno 600 dijaki, ki so si obe razstavi v pomniku tudi ogledali.

ODPRTJE RAZSTAVE O TIGR-U V ŠEMPETRU PRI GORICI

V torek, 1. oktobra 2024, je bila v pritličju Coroninijevega dvorca v Šempetru pri Gorici odprta razstava o zgodovini TIGR-a in Borbe z naslovom Slovenci med prvimi protifašisti v Evropi. Dogodek z otvoritvijo je organizirala Območna enota Goriška Društva TIGR Primorske. Uvodoma je vodja območne enote Zdenko Šibav pozdravil vse prisotne in povedal, kako je do nastanka razstave prišlo. Razstava je bila prvič javnosti predstavljena v Evropskem parlamentu v Bruslju. Razstave se je udeležil tudi župan Občine Šempeter Vrtojba, ki je prisotne pozdravil v imenu občine. Vsebino razstave je predstavil predsednik Društva TIGR Primorske, ki je poleg zgodovinarja Milana Pahorja soavtor razstave. V predstavitvi razstave se je

Gorazd Humar sprehodil skozi zgodovinski okvir, v katerem je nastal primorski protifašizem in ki predstavlja glavno pripovedno in povežno nit razstave. Dogodek je zaključila glasbena skupina, ki deluje v okviru novogoriške univerze za tretje življenjsko obdobje UNITRI. Med nastopajočimi je bila tudi kitaristka Nataša Fabjan, nečakinja ustreljenega bazoviškega junaka Franja Marušiča.

80 LET OD SMRTI FERDA KRAVANJE

Oktober smo obeležili 80. obletnico smrti enega najbolj pogumnih in vsestransko aktivnih tigrovcev, ki je 10. oktobra 1944 padel pod streli okupatorja v zaselku Paljevo nad Plavmi v Soški dolini. Kot ob vsaki obletnici, se bomo tega junaka in tigrovskega voditelja spomnili na njegovem grobu in ob spominskih obeležjih v Čezsoči, na Jesenicah, na skupinskem obeležju tigrovcem v Bovcu ter pred planinskim domom Petra Skalarja na Kaninu.

Kot o enem najbolj prepoznavnih tigrovskih voditeljev in kasneje tudi organizatorjev partizanskega boja ostajajo v našem spomi-

nu njegove prve, še mladinske samostojne akcije na Bovškem, njegova vloga v povezovanju tigrovskih celic, pri zbiranju in premeščanju orožja kot pripravi na italijanski napad na Jugoslavijo, kasneje pa njegova aktivnost pri načrtovanju in izvedbi tigrovskih akcij v Italiji in Avstriji, priključeni nemškemu Rajhu. Pomembna in vsestranska je bila njegova voditeljska vloga pri vzpostavitvi in obrambi Kobariske republike. Morda najbolj odmevna je bila njegova zamisel o pripravi atentata na Mussolinija (med njegovo vojaščino v Rimu) ter tudi skoraj dokončan poskus podobnega dejanja v Kobaridu ob Mussolinijevem obisku Kobarida septembra 1938.

Ob tej obletnici je delegacija Društva TIGR Primorske položila venec na pročelje hiše v Paljevem, v kateri je svojo zadnjo noč prespal Ferdo Kravanja. Na tem mestu stoji tudi spominska plošča, ki spominja na ta dogodek. Venec sta položila predsednik društva Gorazd Humar in vodja Območne enote Goriška Zdenko Šibav.

Ferdo Kravanja je padel med umikom pred prodirajočo nemško enoto nad zaselkom Paljevo sredi travnika, ki je segal vse do vrha manjšega hriba nad samim zaselkom. Najverjetneje ga je zadel nemški ostrostrelec, potem ko so domačini obvestili partizane, da se vasi približuje nemška enota, ki je vas obkolila.

Na mestu slab kilometer nad zaselkom Paljevo, kjer je padel Ferdo Kravanja, stoji spominsko obeležje, ki ga vsako leto obiščejo predstavniki Društva TIGR Primorske. Danes je ta spomenik obkrožen z grmovjem in redkim drevjem mlajše starosti, saj so po pripovedovanju domačinov

na tem mestu in še višje do vrha vzpetine še pred 20 leti kosili travo. Kasneje, po prenehanju košnje, je to celotno področje zaraslo grmovje in nizko drevje.

Spominu Ferda Kravanje, tudi junaku spopada z italijanskim okupatorjem in njegovimi domačimi kolaboranti na Mali gori nad Ribnico dne 13. maja 1941, se bo Društvo TIGR Primorske poklonilo s simpozijem o življenju in delu Ferda Kravanje, ki bo potekal januarja 2025 v Novi Gorici.

SPOMINSKI POHOD NA NANOS

V soboto, 5. oktobra 2024, je Društvo TIGR Primorske skupaj s Planinskim društvom Postojna organiziralo prvi spominski pohod po poteh protifašistične organizacije TIGR na Nanos, kjer je bila septembra 1927 ustanovljena ta organizacija. Med ustanovitelji so bili Jože Dekleva, Andrej Šavli, Dorče (Teodor) Sardoč, Zorko Jelinčič, Albert Rejec in Jože Vadnal. Nanje in na pomen TIGR-a je v nagovoru na krajši spominski slovesnosti v Vojkovi koči na Nanosu spomnila Jadranka Šturm Kocjan, namestnica predsednika Društva TIGR Primorske. Ob tem je dodala, da so vrednote upora in boja proti fašizmu aktualne tudi danes, saj se v naši neposredni bližini in širše krepijo novodobne oblike fašizma, ki jih moramo prepoznati in se jim pravočasno upreti. To nam med drugim omogočata prav poznavanje zgodovinskih dejstev naše polpretekle zgodovine in spominjanje na ljudi in dogodke, ki so omogočili svobodo in priključitev Primorske k matični domovini. Jadranka Šturm Kocjan se je zahvalila PD Postojna za sodelo-

Tigrovec in partizan Ferdo Kravanja

Pohod na Nanos je popestrila
Vokalna skupina Brkinci

vanje in skrben odnos do spomenika TIGR tudi med obnovo kočice. V kulturnem delu slovesnosti je zapela Vokalna skupina Brkinci.

Jadranka Šturm Kocjan in Marijan Suša sta v imenu Društva TIGR Primorske položila cvetje na spominsko obeležje TIGR, ki stoji pred Vojkovo kočico.

SIMPOZIJ LONDONSKI MEMORANDUM 1954

Jadranka Šturm Kocjan, vodja OE Slovenska Istra, in njen namestnik Mitja Klavora sta se v imenu Društva TIGR Primorske 10. oktobra 2024 udeležila simpozija »Londonski memorandum 1954: 70 let od razrešitve tržaške krize«, ki sta ga organizirala Mešana knjižnica Umag in Združenje borcev Umag. Nastopili so dr. Federico Tenca Montini, akademik Jože Pirjevec, dr. Tvrdo Jakovina, dr. Deborah Rogoznica in

Dr. Deborah Rogoznica

dr. Marko Medved, ki so odlično osvetlili razmere pred in po sprejetju sporazuma s poudarkom na razmerah v Istri, položaju slovenske skupnosti v Italiji, gospodarskih implikacijah v coni B in vlogi Cerkve do sporazuma.

Poudarjena je bila ugotovitev, da bi brez Londonskega sporazuma Jugoslavija ostala brez Istre in dela Primorske, sporazum pa so omogočili druga svetovna vojna in zmagovalci proti fašistično-nacistični koaliciji.

SPOMIN NA POMORŠČAKE IN 80. OBLETNICA MORNARIŠKEGA ODREDA KOPER

V Portorožu je bila 12. oktobra spominska svečanost, posvečena spominu na padle partizanske pomorščake in 80. obletnici ustanovitve Mornariškega odreda Koper. Slavnostna govornica je bila poslanka mag. Meira Hot, podpredsednica Državnega zbora. Sodelovala sta Pihalni orkester Piran in ženski pevski

Dr. Jože Pirjevec

zbor Kombinat.

Popoldne pa je bila v Loparju tradicionalna prireditev, posvečena 80. obletnici ustanovitve Mornariškega odreda Koper, ki je bil ustanovljen v tej uporniški istrski vasi. Slavnostni govornik je bil kapetan bojne ladje Andrej Pečan. V kulturnem programu so sodelovali otroci OŠ Ivana Babiča - Jagra iz Marezig, Pihalni orkester Marezige in Moški pevski zbor Tabor Lokev.

Na prireditvi je bil prisoten praporščak Bojan Orešnik, Jadranka Šturm Kocjan in Dušan Jež pa sta na obeležje TIGR v Loparju položila cvetje.

RAZSTAVA NA GIMNAZIJI KOPER

Razstavo »Slovinci med prvimi proti fašisti v Evropi«, ki je bila zaradi velikega interesa več časa v Pokrajinskem muzeju v Kopru, smo 21. oktobra 2024 postavili v prostorih Gimnazije Koper, ki jo obiskuje 507 dijakov.

LITERARNI VEČER V SPOMIN NA PESNIKA IN TIGROVCA DRAGA BAJCA

V sredo, 23. oktobra 2024, sta Društvo TIGR Primorske in Lavričeva knjižnica Ajdovščina v Vipavi ob 120. obletnici rojstva pesnika Draga Bajca pripravili spominski večer v podružnični knjižnici Lavričeve knjižnice v Vipavi.

sodeloval pri dvigu slovenske zastave na cerkveni zvonik Cerkve Marije Tolažnice v Logu pri Vipavi na Šmarni dan 15. avgusta 1928, predvsem pa se je odlikoval kot izjemen pisec novinarskih člankov v časopisu Edinost, ki je moral zaradi objave zapisa Draga Bajca z naslovom Pozdrave – 10 zapovedi za rekrute prenehati izhajati septembra 1928.

Literarno delo Draga Bajca je predstavila literarna zgodovinarica mag. Marija Mercina, ki je uvrstila Draga Bajca med sodobne pesnike tistega časa in ga

no njegovi zaročenki Cvetki.

Ob polni dvorani knjižnice v Vipavi je nekaj družinskih spominov na Draga Bajca predstavila tudi njegova nečakinja, domačinka Magda Rozman, ki je s sabo prinesla tudi nekaj družinskih fotografij Draga Bajca.

SPOMIN NA TIGROVCE IN POKOJNE ČLANE DRUŠTVA

OE Slovenska Istra je ob dnevu spomina na mrtve organizirala polaganje cvetja na grobove in spominske plošče tigrovcev in pokojnih članov Društva TIGR Primorske. Na koprskem pokopališču so obiskali grobova tovarišev Cirila Pelicona in Karla Kocjančiča, cvetje pa so položili na spominske plošče v Gabrovici, pri mučilnici v koprski Semedeli, v vaseh Trsek, Lopar in Bočaji. Delegaciji, ki so jo sestavljali Vesna Lamut, Ljubo Klanjšček in Mitja Klavora, so se pri polaganju cvetja v spomin na Štefana Lovrečiča – Stipeta pridružila tudi domačina, in sicer pranečak in vdova pokojnega pranečaka. V Parku herojev v Kopru pa so cvetje položili k spomeniku Pinka Tomažiča, obsojenega in umorjenega na 2. tržaškem procesu.

28. oktobra letos je minilo 120 let od rojstva vipavskega pesnika in tigrovca Draga Bajca, ki je kot 24-letni mladenič umrl zaradi preganjanja fašistov. Umrli je 24. oktobra 1928 v Biljah in 4 dni kasneje je bil pokopan na pokopališču v Vipavi, kjer počiva še danes, nad njegovim grobom pa se vzpenja čudovit spomenik z žensko glavo, ki je delo kiparja Franceta Goršeta.

Življenje Draga Bajca je uvodoma predstavil urednik knjige o Dragu Bajcu Gorazd Humar, ki je opisal življenje Draga Bajca in njegovo tigrovsko delovanje. Knjiga z naslovom Ko so ječali tečaji Evrope je izšla septembra 2022 v založbi Društva TIGR Primorske. Drago Bajc je v tigrovski trojki

postavila ob bok pesniku Srečku Kosovelu. Mag. Marija Mercina je predvsem izpostavila Bajčev pogled na vse bolj tragično dogajanje v Evropi sredi 30. let, ko se je v Evropi vse bolj začel razraščati fašizem in ogrožati temelje Evrope.

V literarnem delu večera so s tremi recitacijami nastopili učenci Osnovne šole Draga Bajca Vipava pod vodstvom mentorice Tee Furlan. Dramski igralec Vladimir Jurc je prebral zapis Draga Bajca o Šmarnem dnevu v Vipavi dne 15. 8. 1927, ki je bil nepodpisan objavljen v časopisu Edinost. Vladimir Jurc je v nadaljevanju večera prebral še Bajčev zapis 10 zapovedi za rekrute in pesem Tretje pismo Cvetki, ki je bilo namenje-

SLOVESNOST V GOZDU SALCER PRI PADRIČAH

Nad Trstom se na planoti pri kraju Padriče nahaja gozd Salcer, kjer se vsako leto 3. novembra odvija spominska slovesnost, ki jo prireja Območna enota Trst. Letos je na ta dan minilo natančno 95 let od tega, ko so se v pečini na Hudem letu v gozdu Salcer zbrali člani organizacij TIGR in Borba z namenom, da se dogovorijo o nadaljnjem skupnem delovanju v bran slovenstva na Primorskem. Območna enota Trst, ki jo vodi Miran Dolhar, je dogodek organizirala skupaj s Koordinacijskem združenjem kraških vasi, slovesnost pa je obogatila z že tradicionalnim pohodom spomina okoli gozda Salcer.

Letos obnovljeni spomenik je bil že večkrat oskrunjen od običajno vedno »neznanih« storilcev. Nazadnje so spomenik taisti »neznanci« vidno oskrunili januarja letos, le dva dni po razstavi o TIGR-u in tržaški Borbi v Evropskem parlamentu v Bruslju. Po posredovanju in z intervencijo občinskega svetnika Štefana Čoka na občinskem svetu občine Trst je Občina Trst prispevala sredstva za obnovo spomenika.

Po pozdravnem nagovoru domačina in skrbnika spomenika Karla Grgiča je nastopila plesalka Daša Grgič s svojim umetniškim performansom Plenir. Prisotnim je zapel mešani pevski zbor Tabor - Lokev pod vodstvom Vladislava Korošca. Slavnostni govornik na slovesnosti je bil pisatelj in alpinist Dušan Jelinčič. Slovesnosti je sledilo prijetno druženje številnih prisotnih.

Govor Dušana Jelinčiča v gozdu Salcer pri Padričah 3. 11. 2024

Iz teme pečine v luč rdečega ruja

Spoštovane, spoštovani,

temu govoru sem dal naslov Iz temne pečine v luč rdečega ruja in to nikakor ne naključno. Tistega daljnega 3. novembra leta 1929 se je ruj razbohotil že zelo zgodaj in poškratel del tržaškega Krasa, predusem pa tiste obronke, ki se strmo spuščajo proti morju. Za Slovence na Primorskem so to bili temni časi. Fašizem, ki se je takoj po nastanku prelevil najprej v nasilno orodje, potem pa v krvoločno diktaturo, je že osmo leto vedril in oblačil nad Kraljevino Italijo, še prej pa je pokazal svoje pravo lice 13. julija leta 1920, ko so njegovi diujaki zažgali Narodni dom v Trstu in tako napovedali dolgo črno noč. Skoraj čez noč smo izgubili vse, kar nas je opredeljevalo kot narod, kot ljudi: šole, organizacije, kulturna in športna društva, gospodarstvo, denarne zavode, tisk, predusem pa jezik in dostojanstvo. Veliko Slovencev se je moralo izseliti, veliko jih je izgubilo službo, nekateri pa tudi življenje. Pol milijona Slovencev in Hrvatov se je znašlo brez osnovnih življenjskih pravic, predusem pa brez vsakršne še tako blede perspektive za prihodnost.

Jasno je, da se je v tako močni skupnosti, kot je bila slovenska na Tržaškem in Goriškem, takoj unel upor, ki je nujno moral biti ilegalen. Tajna revolucionarna organizacija TIGR, akronim za pomenljiva mesta oz. pokrajine Trst, Istra, Gorica, Reka, je bila uradno ustanovljena sredi septembra leta 1927 na Nanosu, v enakem času pa je bila ustanovljena tudi njena tržaška veja, Borba, katere značilnost je bila prav radikalnost in ... borbenost. Cilj TIGR-a je bil ohranjanje in krčevita obramba slovenstva v teh krajih z usemi sredstvi, če je treba tudi z nasiljem, predusem pa s podtalnim kulturnim delovanjem. A

ob vse večjem uporju je tudi režim stisnil svoj zatiralni vijak. Dotlej je najbolj kruto, mimo požiga Narodnega doma, fašizem udaril 17. oktobra 1929, ko je ustrelil voditelja istrske srenje TIGR-a Vladimirja Gortana in tedaj so se tigrovci zavedali, da gre prekleto zares.

Tržaška veja, Borba, se je zato odločila, da skliče sestanek vseh voditeljev tajne organizacije na skrivnem in odročnem kraju, in sicer v Pečini na Hudem letu pri Padričah, znani kot Grotta di Padriciano, ki leži le streljaj od kraja, kjer se trenutno nahajamo in ki smo jo ob teh tradicionalnih pohodih tudi obiskali. Jama je sicer pod ključem, ker v njej potekajo geološke in geomorfološke raziskave, a odgovorni so jo na izrecno prošnjo večkrat odpri. Jasno je, da je bil sestanek povsem konspirativen. Da bi se drug drugega ne spoznali, so dobili povabljeni natančna povabila, kje in ob kateri uri naj počakajo spremljevalca glavnega odbora TIGR-a, ki bi jih napotil k jami. Preden je stopil v jamo, si je vsak borec nadel masko na obraz, že takoj ob vhodu pa sta stali dve straži in nadzorovali prihod borcev ter pazili na morebitno nevarnost. Pri tem so se izkazali domačini s Padrič in iz bližnjih vasi, ki so odlično opravili svojo nalogo vodičev v temi po kraški gmajni. Za pozdrav so uporabljali geslo Snežnik, odgovor pa se je glasil Svoboda.

Prva je dospela tigrovska trojka iz Jugoslavije, ki ji je načeloval gverilski vodja Danilo Zelen, že legendarni lik, ki je izgubil življenje v spopadu z italijanskimi miličniki, ki so jih spremljali domači izdajalci na Mali gori pri Ribnici 13. maja leta 1941.

Na sestanku so govorili voditelji posameznih srenj. V imenu prve je nastopil Vekoslav Španger, ki mu dolgujemo za te informacije, ki jih je opisal v kronološko prvi objavljeni knjigi tigrovskih spominov z naslovom Bazoviški spomenik iz leta 1965. Za drugo srenjo je poročal Zvonimir Miloš, za tretjo, prvo tržaško mestno, pa Franjo Marušič, ki je razglabljal tudi o propagandi. O delovanju in načrtih četrte in obenem druge mestne srenje je poročal Ferdo Bidovec, peti, ki je pokrivala ves Breg, pa je načeloval Stanislav Petaros, ki je podal izčrpno poročilo. O šesti, ki je zajemala območje od Postojne do Pivke, je govoril eden od udeležencev nanoškega ustanovnega sestanka dobri dve leti prej Jože Vadnjal, o sedmi, istrski pa ni bilo kaj poročati, saj so pravkar ustrelili njenega voditelja Vladimirja Gortana.

Sestanek v notranjosti kraške pečine je bil karseda živahen, občasno celo napet, nabit z borbenostjo, energijo, pa tudi željo po maščevanju. Na koncu je prevladala ostrejša linija mladih članov Borbe, ki so zagovarjali še radikalnejši odpor proti okupatorju. Goričanov takrat ni bilo, saj sta bila oba voditelja onemogočena. Albert Rejec je že ob začetku leta zbežal v Jugoslavijo, da bi se izognil aretaciji, Zorka Jelinčiča pa je policija nadzirala ob vsakem koraku in se ni mogel znebiti njenih klešč. Še silovitejši upor je tako privedel do atentata 8. februarja naslednjega leta na sedež tržaškega fašističnega dnevnika *Il Popolo di Trieste*, med katerim je bil po pomoti ubit urednik.

To je privedlo do pravega fašističnega pogroma, ki je dokončno obglavil organizacijo Borba in na bazovski gmajni ustrelil njene vodilne predstavnike, štiri bazoviške junake, ki jih usako leto proslavljamo in jih še dolgo bomo. In kdo so ti junaki? Ker ni nič naključnega, so ti bili pač voditelji kar treh srenj, Bidovec, Marušič in Miloš, poleg njih pa še nekoliko starejši Alojz Valenčič, ki je skupno z Vadnjalom vodil šesto srenjo. Ustreljeni so torej bili popolnoma vsi voditelji Borbe, le Vekoslav Španger, za katerega so sicer predlagali smrtno kazen, se je nato izmazal, če lahko temu tako rečemo, z obsodbo na trideset let ječe, od katerih jih je odsedel devet. Fašistični vrh je torej zelo dobro vedel, kam in kako udariti ... Razumljivo je torej, zakaj proslavljamo prav ta datum, ta sestanek v temini pečine na dnu kraškega gozda in z masko na obrazu, sestanek, ki je eden ključnih v celotni tigrovski epopeji, ki predstavlja, nikdar ne bom nehal tega poudarjati, prvi množični antifašistični upor v Evropi.

To se je dogajalo pred skoraj stoletjem v tedanji Kraljevini Italiji, utopljeni v fašizmu, ki je znal igrati na najnižkotnejše populistične strune ljudi, ki so jih Mussolinijeve tragične vojaške prekomorske avanture vse bolj obubožale.

Kaj pa danes? Prav te dni je znameniti kantautor Vasco Rossi, ki že desetletja navdušuje že tretjo generacijo ljubiteljev glasbe, ob nedavni obletnici smrti svojega očeta čustveno zapisal, da so mu fašisti, ki so ga med drugo svetovno vojno izdali in predali nacistom, ki so ga internirali v koncentracijsko taborišče v Dortmundu, odvzeli najlepši del življenja, zdaj pa, da se v Italiji ti fašisti, sicer v drugačni obliki, spet vračajo. Spremenili so svojo preobleko, a aroganca, nadutost in nasilje so ostali enaki. Jasno je

avtoritarna desnica, ki vse bolj drsi v agresivno in nestrpno samovoljnost, ki trenutno vlada državi, takoj udarila nanj z vsemi topovi, a Vascoe besede so butnile kot sila, ki podira najdebelejše zidove.

Ob tem bi, v potrditev teh besed, naštel le nekaj dejstev, morda ne najpomembnejših ali najizrazitejših iz zadnjega obdobja, vendar pa zelo povednih. Premierka Melonijeva je pred kratkim napovedala, da se bo odslej sodobna zgodovina s svojimi dogodki, junaki in žrtvami drugače pisala, njena televizijska trobila v človeški obliki pa še vedno ob ključnih datumih redno bobnajo o krvoločnih Slovanih, ki so metali nedolžne ljudi v kraška brezna samo zato, ker so bili Italijani. Posledica tega grobega potvarjanja zgodovinskih dejstev je nedavna uradna okrožnica po šolah, naj sodobna zgodovina nikakor ne povezuje fojb s predhodno fašistično okupacijo in fašističnimi zločini v tedanji Jugoslaviji.

Tu naj dodam, da je Benito Mussolini še vedno častni občan tako Trsta kot Gorice, čeprav so mnoga italijanska mesta, nekatera že takoj po koncu vojne, preklicala to sramotno častno občanstvo.

Ob tem se bom vrnil na nedavni knjižni sejem v Frankfurtu, k primopredaji častnega članstva med Slovenijo in Italijo. Vodja italijanske delegacije Mauro Mazza je, potem ko jo opeval nujnost dobrih medsosedskih odnosov in kulturne bližine na obeh straneh meje, udaril s trditvijo, da bo Italija skušala uresničiti namero dobrososedstva, kljub temu da smo Slovenci zakrivilo zloglasne fojbe, pri tem pa pozabil na dvajsetletno medvojno fašistično strahovlado nad Slovenci in krvavo vojno okupacijo, med katero je področni vojaški fašistični voditelj, general Mario Robotti, besnel: *Si ammazza troppo poco! – Premalo se kolje! Da ne govorim o italijanskih taboriščih Rab, Gonars, Visco in drugih. In smo spet tam. Iz žrtev smo se spet prelevili v krvnike.*

In žal so v Italiji bazoviški junaki uradno še vedno teroristi, čeprav se jim je nedavno tega poklonil sam predsednik Sergio Mattarella. Država po vojni ni hotela obračunati s fašizmom, obratno, nagradila je njegove najhujše morilce, kot npr. mučitelja Gaetana Collottija, z najvišjim uradnim odlikovanjem, obenem pa dosledno ignorira uradno skupno slovensko-italijansko zgodovinsko poročilo, v katerem je jasno opisano fašistično nasilje na Primorskem.

Sicer so me v zadnjem času večkrat vprašali, ali se je spet vrnil fašizem. Pri odgovoru moramo biti natančni. Moj odgovor je: NE. Fašizem je bil točno določen režim v točno določenem zgodovinskem obdobju v prvi polovici prejšnjega stoletja, ki je imel svojo natanko izdelano ideologijo, namene, sredstva, vodstvo in strukturo. Šlo je za krvoločan režim, ki je moril, izseljeval in izstradal ljudi, teptal celotne narode, brisal jezike, radiral šolske sisteme in socialno ter javno življenje določenih narodnostnih, družbenih in nenazadnje verskih skupin. A če bi danes res obstajal tak režim, bi mi ne bili tu, javno v tem gozdiču. Pred stotimi leti so naši stari očetje in očetje umirali v zaporih, konfinaciji, na oddaljenih bojiščih in pred strelskimi vodi. A vendar ne more biti ob tej ugotovitvi nobenega optimizma, ker danes v Italiji obstaja grob in oblastniški desničarski režim, ki izkorišča naraščajoče nezadovoljstvo ljudi in načrtno nadaljuje poti bega v ignoranco, brezbržnost in apatijo. Lahko bi ga imenovali neofašizem ali postfašizem, sam bi ga imenoval avtoritarni etatizem, torej z etimološko definicijo ‚sistem, v katerem si država lasti monopol odločanja v vsem družbenem življenju.‘

A useeno sem optimist, ker kljub tem zastranitvam, ki le ovirajo premočrtno pot zgodovinske resnice, se stvari počasi premikajo na boljše. Novica je namreč dokaj sveža. Natanko v petek – predučerajšnjim – se je namreč predsednik deželne sveta Furlanije - Julijske krajine Mauro Bordin v bistvu, pa čeprav v diplomatskem jeziku, med tradicionalno spominsko svečanostjo opravičil slovenskim in hrvaškim žrtvam v fašističnem koncentracijskem taborišču pri Gonarsu v Furlaniji. In ni razpredal o fojbah, kot tudi župan iz Gonarsa ne, ki je govoril o vojnih tragedijah v Ukrajini, Izraelu, Gazi, Libanonu. Doslej še ne pomnim podobnega opravičila z italijanske strani, upam pa, da se bodo zdaj po tem svetlem in menda celo pogumnem zgledu razmnožila kot gobe po dežju.

A ko omenjam Gonars, ne morem mimo aktualne besede, ki dramatično povezuje preteklost s sedanjostjo. Od spomina na žrtve fašizma do okupacije namreč ni daleč. Saj, kdo je v tistih tragičnih časih okupiral najprej Primorsko, potem še osrednjo Slovenijo? To je na srečo mimo, a beseda okupacija velja še danes za mnoga območja sveta. Izraelci recimo okupirajo del Palestine, imenovan Zahodni breg, že natanko 57 let, in morijo njegove prebivalce. Tedaj in danes nekaznovano.

Še toliko besed veže tedanji čas z današnjim. Genocid je tisto, kar je tedaj poskušal opraviti fašizem

na naši koži, danes pa to počenja Izrael v Gazi nad Palestinci. Strašno pa je, da ob tem usi molčimo ali se obračamo proč, kot bi ne imeli vesti. A vest prej ali slej vselej potrka na vrata in tedaj bomo morali polagati račune ...

Zdaj pa bi rad poudaril pomen drobne besede, zaradi katere se je vse začelo. Besede, ki pomeni dosti več, kot v prvem trenutku obeta. Beseda se glasi upor, kar pomeni globoko moralno držo, altruizem, empatijo do bližnjega ter človečanski pristop do okolice, ki te obdaja. Tisti upor, ki ga je francoski pisatelj Albert Camus v knjigi *Uporni človek* imenoval za etično dejanje s stavkom: *Jaz se upiram, zato obstajam*. To je tisti upor, ki so ga med vojno mlačneži in kolaboranti v Sloveniji imenovali zločin, ker povečuje trpljenje naroda.

In če ostanemo pri tigrovcih, moram omeniti še nekaj: upor tigrovcev je bil upor kulture. Tigrovci so preko meje prenašali kulturo: knjige, svetovne klasike in večernice, učbenike, revije, časopise, letake, le občasno jih je kruti čas prisilil, da so morali tudi orožje. In tudi sami so bili kulturniki, saj so si podajali take poglobljene romane, kot so *Don Kihot*, *Bratje Karamazovi*, *Zločin in kazen*, *Vojna in mir* ter *Ana Karenina* in o njih zagnano razpravljali. A ta strast za kulturo je obrodila sadove, ki so se uresničili v preroški trditvi prvega predsednika povojne partizanske uprave na Primorskem Franceta Bevka: *Naše maščevanje je narodova osveta, danes bi rekli kultura*.

Ker v tistih časih se ni bilo lahko odpovedati najbolj človeški reakciji, ko ti pred očmi ubijejo očeta, sina, prijatelja: maščevanju. Spomnil bi se, kaj je napisal znameniti ruski pisatelj stalingrajske epopeje Vasilij Grossman: »Samo dve besedi sta nam še sveti: ena je ljubezen, druga pa je maščevanje ...« Tigrovci so se prav po zaslugi očiščujočega naboja kulture oz. osvete tej uničujoči, a tako človeški strasti odpovedali, ker je kultura iskanje lepote, kjer ni prostora za maščevanje.

Ker kultura je edino sredstvo proti otopelosti duha, ravnodušju, brezbriznosti in pasivnosti, torej stanjem, ki ustvarjajo podlago, na kateri vse bolj tonejo demokracija, človečnost in solidarnost ter vse bolj cvetejo populizem, sebičnost in patološko samoljubje. Ker nočem verjeti, da si ljudje na dnu duše ne želijo resnične svobode, ker moraš v njej odločati, kot je črnogledo zapisal Fjodor Dostojevski v poglavju o Velikem inkvizitorju karamazovske sage. Zato pa se moramo držati že tolikokrat izrabljene, a kljub temu še kako primerne besede: budnost.

In tigrovci so nas učili budnosti, ki jo tudi danes še kako potrebujemo. Budnost, ki predpostavlja določene odgovornosti in predvsem izbire: izbira pa že sama po sebi predstavlja veliko zmago. Moramo si upati opredeliti, ker opredeliti se pomeni odločati o svojem življenju, pomeni živeti pokončno. Tudi preživeli tigrovci, ki so nato plebiscitarno odšli med partizane, so bili pokončni in dosledni v svojih izbirah.

Ne smemo se prepustiti pasivnosti in se uspavati v usakdanu, prav zato pa moramo biti glasni, ker je naš glas nenadejano ostro orožje, ki ga morajo slišati vsi. Ker so bili glasni tudi tisti, ki so se pred 95 leti udeležili sestanka v bližnji Pečini na Hudem letu, nekateri so bili slabo leto po tem ustreljeni, drugi deportirani, tretji pa so emigrirali. Nočem biti retoričen, a resnično so se žrtvovali za nas, ker niso hoteli umreti – saj nihče noče umreti v cvetu življenja, ko okoli tebe vse brsti in bi se razpočil ob polnosti življenja –, zato smo jim dolžni vsaj to: budnost.

Tisto budnost, ki ohranja spomin, zaradi katerega smo usi mi tu, ker brez tega bi nas, prosto po Kajuhu, že kdaj odnesel plaz.

PREDSTAVITEV DRUŠTVA ZA NEGOVANJE RODOLJUBNIH TRADICIJ ORGANIZACIJE TIGR PRIMORSKE

Društvo je bilo ustanovljeno 21. maja 1994 v Postojni. Gre za prvo po drugi svetovni vojni organizirano obliko delovanja, ki sloni na izročilu rodoljubne organizacije TIGR.

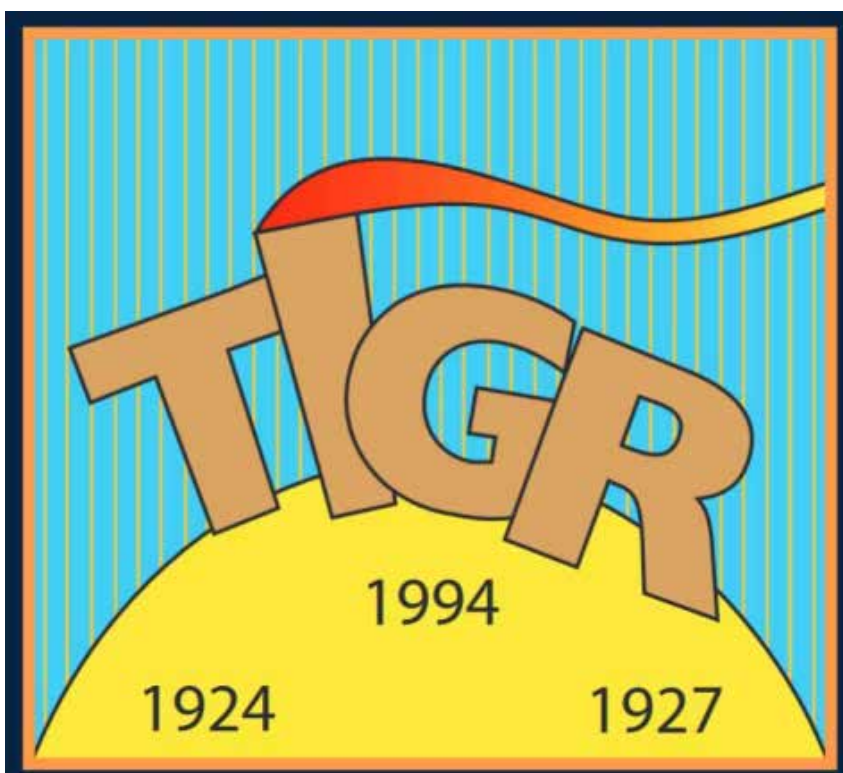
Namen Društva TIGR Primorske je uresničevanje naslednjih programskih ciljev:

- Osveščanje slovenske javnosti o veliki zgodovinski vlogi primorskega protifašizma med obema vojnama in tolmačenju delovanja same organizacije TIGR kot neposredne in naravne predhodnice NOB (narodnoosvobodilne borbe).
- Pravično ovrednotenje zgodovinskega pomena delovanja organizacije TIGR in njenega prispevka v boju za priključitev Primorske in Istre k tedanji Jugoslaviji oz. k Republiki Sloveniji, kar je bilo krivično dolgo zamolčano.
- Zavzemanje za družbeno in državno priznanje organizaciji TIGR in njenim aktivnim članom, kakršno imajo pripadniki drugih bojovniških organizacij, vključno z vsemi pravicami, ki iz takega priznanja izhajajo (borci NOB, španski in Maistrovi borci).
- Gojenje rodoljubnih izročil tigrovske organizacije, tudi s postavljanjem ustreznih spominskih obeležij posameznim ljudem in dogodkom iz tega obdobja.
- Na slovensko državno oblast zato naslavljamo apel, da je dolžna postaviti tigrovcem dostojen spomenik, ki naj temu gibanju povrne čast in dostojanstvo, sam spomenik pa naj budi ponos in samozavest naroda, s tem pa spomin na tigrovske junake.
- Organizirati spominska srečanja, okrogle mize in druge javne prireditve ob pomembnih obletnicah iz delovanja organizacije TIGR.
- Organizirati in spodbujati razne aktivnosti, ki zadevajo zgodovinsko in kulturno-umetniško ustvarjalnost, povezano s tematiko protifašističnega boja, ter se zavzemati za mir in sožitje med narodi in manjšinami.

Ker so bile zasluge organizacije TIGR in posameznikov od bivših oblasti v Sloveniji dolga leta zamolčane, nepriznane, samo vprašanje tigrovstva pa največkrat obravnavano v negativni luči, so današnja

spoznanja drugačna, saj družba tigrovstvo že sprejema kot pomembno pozitivno komponento. K temu je v največji meri pripomogla zgodovinska stroka, ki je ves čas pravilno vrednotila takratna dogajanja med Slovenci. Spričo tega želimo slovensko javnost ponovno spomniti na dolg, ki ga ima družba in država do te rodoljubne organizacije.

Poudariti je treba tudi, da so prav zdaj izročila TIGR-a še kako aktualna tako za Slovence v domovini in naše zamejstvo. Rodoljubni tigrovski duh zdaj prinašamo tudi Slovincem, živečim v zamejstvu: na Tržaškem, na Goriškem, v Benečiji in Kanalski dolini.

DOGODKI

ODGOVOR NA INTERVJU Z MILANOM GREGORIČEM V DNEVNIKU NOVI GLAS

Odgovor Društva TIGR Primorske goriškemu dnevniku Novi glas, ki je 19. 7. 2024 objavil intervju z Milanom Gregoričem iz Kopra, v katerem je veliko neresničnih in lažnivih navedb v zvezi z delovanjem in vlogo Društva TIGR Primorske.

Pozdravljeni,

goriški časopis Novi glas je 19. 7. 2024 objavil intervju z Milanom Gregoričem iz Kopra, ki ga je pripravil Sergij Pahor. Milan Gregorič je v svojih izjavah navedel veliko trditev, za katere ima samo nekatere možne indice, nima pa nobenih dokazov. Na osnovi teh indicev dela svoje zaključke, ki pa nimajo nobene realne ali zgodovinske osnove. Drugače povedano – te indice je spremenil v dokaze, ki pa ne bi zdržali in prenesli resne presoje zgodovinske stroke. Zato ta stroka sploh ne polemizira s tem avtorjem.

Ni toliko problem Milan Gregorič, ki je kot nezgodovinar znan po svojih problematičnih navajanjih in ocenah zgodovinskih dogodkov. Večji problem so tisti (novinarji in časopisne hiše), ki take nepreverjene navedbe objavljajo. To je v tem primeru žal tudi Novi glas, ki je nekritično objavil intervju, ne da bi se prepričal o resničnosti navedb, kar je ena od temeljnih postavk novinarskega dela. Tako nekredibilnega intervjuja enostavno ne bi smeli objaviti. Taka objava zato žal določa tudi stopnjo vaše kredibilnosti. Preveč časa bi porabili, da bi ovrgli številne insinuacije in napačne navedbe, ki se tičejo Društva TIGR Primorske, pa še mnogo drugega bi lahko navedli o (ne)resničnosti navedb Milana Gregoriča in o njegovih nestrokovnih in ciljno prirejenih ocenah različnih zgodovinskih dogodkov.

Gregoričeve navedbe zato žal ne moremo tretirati drugače, kot da gre za navadno blodnjo. In to ste objavili. Presežek pa niso bila niti vprašanja, ki jih je novinar postavjal Milanu Gregoriču.

Z lepimi pozdravi,

za in v imenu Društva TIGR Primorske

Gorazd Humar

MUSSOLINI JE (ŠE VEDNO) ČASTNI MEŠČAN GORICE

Goriški občinski svet je nedavno z 19 glasovi in 11 glasovi proti zavrnil predlog opozicijske svetnice o predlogu odvzema naslova častnega meščana mesta Gorice Benitu Mussoliniju. Ta naslov mu je bil podeljen pred 100 leti, in sicer leta 1924 v drugem letu njegove fašistične diktature.

Društvo TIGR Primorske obžaluje tako odločitev goriškega občinskega sveta in ugotavlja, da se Občina Gorica ne zmore odlepiti od sledov fašistične dobe in njenega nasilja, ki je prizadejalo toliko gorja Slovincem oz. ne samo Slovincem. Velja se zatorej spomniti vsaj tega, kaj je Mussolini rekel v svojem govoru leta 1938 prav v Gorici. To je bilo leto, ko je obiskal še Kobarid, kjer so člani protifašistične organizacije TIGR pripravljali nanj atentat, ki pa ni bil izveden. O Slovincih je takrat v Gorici dejal, da je treba izkoreniniti »ta prekleti rod« (questa stirpe maledetta). S tem je povedal vse o svoji politiki do Slovencev in to je tudi načrtno počel in postopoma vse bolj nasilno uveljavljal.

Nesmiselno je navajati vse in brezštevne zločine fašističnega režima proti Slovincem in Slovanom nasploh. Naj jih vseeno navedemo le nekaj: še pred nastopom uradnega fašizma je v Trstu leta 1920 zgorel Narodni dom, 1. in 2. tržaški proces z ustrelitvami tigrovcev in borbašev, uničujoča Gentilejeva šolska reforma, ki je Slovincem odvzela slovenski jezik v šolah, okruten uboja celotne družine Bizjakovih – Brigitnih z otroki vred na Predmeji, preštevila italijanska koncentracijska taborišča, požigi vasi in še bi lahko naštevali. In izkoreninjenje se je nadaljevalo med drugo svetovno vojno vse do klavrnega konca fašizma in Mussolinija samega.

Nesmiselno je navajati vse in brezštevne zločine fašističnega režima proti Slovincem in Slovanom nasploh. Naj jih vseeno navedemo le nekaj: še pred nastopom uradnega fašizma je v Trstu leta 1920 zgorel Narodni dom, 1. in 2. tržaški proces z ustrelitvami tigrovcev in borbašev, uničujoča Gentilejeva šolska reforma, ki je Slovincem odvzela slovenski jezik v šolah, okruten uboja celotne družine Bizjakovih – Brigitnih z otroki vred na Predmeji, preštevila italijanska koncentracijska taborišča, požigi vasi in še bi lahko naštevali. In izkoreninjenje se je nadaljevalo med drugo svetovno vojno vse do klavrnega konca fašizma in Mussolinija samega.

Gorica si je kot mesto (in ob njej partnerica Mestna občina Nova Gorica v projektu Evropske prestolnice kulture EPK GO 2025) ponovno naložila pretežek in dokaj nečasten zgodovinski nahrbtnik. Vladajoča goriška občinska oblast očitno še danes ne more razumeti, s kakšnimi vrednotami sožitja je treba iti v prihodnji čas.

Vsakdo si pač ogledalo najprej nastavlja sam.

Društvo TIGR Primorske

SKOZI ČAS

»TIGROVA SLED NA ZIDOVIH TRŽAŠKE KAZNILNICE« (2.)

Besedilo: Igor Mravlja*

V glasilu Primorski Rodoljub št. 39 (1/2024) je izšel tudi članek Vilija Borjančiča s tem naslovom. Z vsem spoštovanjem do pisca in besedila pa je vendar treba nekaj popravka.

V tem članku je namreč brati tudi o generalu Draži Mihajloviću, ki da je »... izšolan vojaški strateg, ... izhajajoč iz znamenite vojaške akademije Saint-Cyr v Parizu, kjer je bil njegov sošolec poznejši predsednik francoske republike Charles de Gaulle«.

V tem primeru spet gre za t. i. »urbani« (ali tudi podeželski) mit, ki v enem delu nekdanje skupne države, ne oziraje se na vsem dostopne podatke, še živi v želji po umetnem dvigovanju (milo rečeno hudo omanjane) ugleda konkretne osebnosti.

Charles de Gaulle (1890–1970) je res študiral na tej akademiji, ampak v letih 1910–1912, v istem času pa je bil Draža Mihailović, čigar priimek se piše z »il« in ne z »jl«, v srbski vojaški akademiji v Beogradu, kar je zračne razdalje 1444,71 km, po cesti pa 1856 km.

Oba sta nato šla v 1. svetovno vojno, ki je de Gaulleja privedla v ujetništvo (Poljska, 1916), Mihailovića pa po umiku srbske vojske do Soluna (1915/1916).

Podpolkovnik jugoslovanske vojske Draža Mihailović (1893–1946) je leta 1930 res bil za nekaj mesecev poslan v francosko vojaško akademijo Saint-Cyr v Parizu, a tam nikakor ni bilo de Gaulleja, že zato ne, ker je bil za dve leti (1930–1931) poslan v vojaško službo v Libanon (Bejrut) in Sirijo. In če bi takrat bil na tej akademiji, bi bil kot vojni predavatelj in ne komurkoli sošolec.

Tako imenovano Rupnikovo linijo so po vzoru nasproti grozeče italijanske (Alpski zid) jeli graditi v Kraljevini Jugoslaviji od leta 1935 naprej. Draža Mihailović je po vojni dolžnosti prišel iz diplomatskih voda (1935–1937; Sofija, Praga) maja 1937 v Slovenijo (Ljubljana, Celje) in tu po več visokih funkcijah bil do avgusta 1939, ko je odšel v Beograd.

V času bivanja v Sloveniji je bil od aprila do avgusta 1939 v Ljubljani kot načelnik štaba utrjevanja.

Ko se je začela vojna (1941), je Rupnikova linija bila že zapuščena. Tako sta tudi ti dve vojaški liniji, podobno kot že v Franciji (Maginotova), torej italijanska (Alpski zid) in jugoslovanska (Rupnikova), grajeni po zastareli vojaški pozicijski logiki 1. svetovne vojne, bili brez haska. Razen za prebivalce, ki so si služili svoj skromni kruh ob gradnji teh linij.

Predvidevanje, da bo taka obrambna linija ustavila premočne napadalce s sodobno vojaško opremo, je bila zgrešena, tudi s strani Kraljevine Jugoslavije, vključno z omenjenimi vpletenimi (Rupnik, Mihailović ...).

Druge svetovne vojne pa ni »predvideval« samo Mihajlovič (citati iz tega članka), ampak že dolgo prej vsa sluteča Evropa vpriči že predvojnih vojaških osvajanj Nemčije in Italije po stari celini.

In, mimogrede, »onstran meje pri Planini v novonastali Državi SHS« (citati iz članka) ni bilo te države, ampak Kraljevina SHS. Kratkotrajna in nepriznana Država SHS (brez Srbije) pa je obstajala le oktobra in novembra 1918 ter je imela sedež v Zagrebu, predsednik Narodnega sveta pa je bil Anton Korošec.

O prisotnosti in delovanju pribeglih vojaških pripadnikov Draže Mihailovića v zahodni Sloveni-

ji, Notranjskem in Primorskem (december 1944–maj 1945) pod okriljem in poveljevanjem nemškega SS-generalca Odila Globočnika pa po vnovični potrebi morada kdaj drugič.

14. 6. 2024

MALA GORA MED RESNICO IN LAŽMI – DRUGIČ

Naš član in kolumnist Igor Mravlja je 23. maja 2024 napisal prispevek z naslovom Mala gora med resnico in lažmi, ki je bil objavljen tudi na naši spletni strani. (<https://www.tigr-drustvo.si/652-mala-gora-med-resnico-in-lazmi-igor-mravlja>).

V podkrepitev njegovim navedbam in v pojasnilo Lojzetu Peterletu, ki je tam dejal, da tigrovci nikoli niso dvignili roke nad Slovenca (le kaj je predsednik VSO ta dan delal na Mali gori?), objavljamo spominski zapis znanega tigrovca Srečka Logarja iz Idrije, ki je v svojih spominih na TIGR opisal likvidacijo italijanskega konfidenta slovenskega rodu in izdajalca Viktorja Kogeja. V tem zapisu Srečko Logar opisuje, kako je tigrovec dvignil roko nad

drugega Slovenca (izdajalca). Zapis (v nadaljevanju) je bil objavljen v knjigi z naslovom Ko so ječali tečaji Evrope – o pesniku Dragu Bajcu in goriških tigrovcih iz poduredništva Edinosti v Gorici, ki jo je Društvo TIGR Primorske izdalo leta 2022.

Spomini Srečka Logarja

Likvidacija italijanskega konfidenta Viktorja Kogeja

Zmago Krašna je bil doma iz Idrije. Bil je nadarjen in tudi zelo drzen. Nekaj časa je vzdrževal zvezo med nami in komunistično celico v Idriji, Gorici in Podgori. Marsikomu je odprl oči, saj kot dijak ni videl pred seboj drugega kot narodnostno borbo proti Italijanom. Takrat smo marsikatero akcijo skupno izvedli. Naj navedem le eno. Viktorja Kogeja, dijaka iz Idrije, ki je mnogo vedel o tigrovski in komunistični organizaciji, je ujela v svoje mreže italijanska agentinja v Trstu, v katero se je bil strastno zaljubil. Pripravila ga je celo do tega, da je začel izdajati. Treba ga je bilo likvidirati. To nalogo je v sporazumu z našo organizacijo prevzel Bregant iz Podgore, pomagal pa mu je Paliska, ki je bil tedaj natakar v goriški kavarni Il Commercio.

Slučaj je hotel, da je Kogej, ki se je naselil v Gorici, prevzel med mojo odsotnostjo mojo sobo v ulici Carducci. Gospodinja mi je pozneje ta dogodek opisala.

Bregant, ki je bil preskrbel ponarejen ključ hišnih vrat, je prišel pozno ponoči h Kogejju, ki ga je varovala policija. V sobi sta se najprej strahovito kregala. Kmalu se je Bregant začasno odstranil iz sobe. Verjetno je šel po bodalo. Ko se je vrnil, se je prepir nadaljeval, nato pa je Kogej nenadoma kriknil in utihnil. Bregant mu je

Tigrovec Srečko Logar

zasadil bodalo naravnost v srce. Kri je poškopila celo strop. Medtem je po glavnih vratih že razbijala policija, ki se je zadrževala v kavarni »Giugliani«. Morala je vlomiti, ker je Bregant pustil ključe v vratih na notranji strani. Bregant je skočil na teraso in nato na streho, po kateri je tekel do vogalne hiše na Kornu. Spotoma je podrl še nekega gozdnega miličnika, ki mu je hotel zastaviti pot. Pritekel je do vodnjaka na Kornu, čeprav je policija streljala za njim. Tu ga je najprej nekdo podrl s kolesom, vendar je tekel še nekaj metrov dalje, nakar je močno počilo. Sklepali smo, da ga je morala krogla zadeti v želatino, ki jo je nosil s seboj v zadnjem žepu. Umirajočega je policija prenesla še do muzeja, kjer so hoteli zadnji hip od njega zvedeti za sokrivce. »Non ho complici« (Nimam prič, op. uredn.) so bile njegove zadnje besede, nakar je omahnil.

Naslednji dan je policija položila prve goriške tigrouce, ki so bili prav tiste dni na tajnem sestanku v Cvetrovžu na Trnovski planoti. Organizacije pa ni nihče izdal, čeprav so sledile težke obsojbe pred Posebnim sodiščem v Rimu.

Še mi stopajo pred oči borci iz tedanjih časov. Mnogi so omahnil v borbi. Težki, vendar lepi so ti spomini.

V VARNEM ZAVETJU ANTIFAŠIZMA?!

Igor Mravlja*

V slovenskem zamejskem tedniku Novi glas iz Gorice je 13. 7. 2024 izšel članek z naslovom »Kruha in iger: Tone Kralj v varnem zavetju antifašizma« o umetniku, ki je širši javnosti (koliko še?) najbolj znan po svojih poslikavah po nekoliko bolj varnih zakotnih primorskih cerkvah z zavednimi domačimi duhovniki, v katerih je pogumno upodabljal strahote fašizma in njegove glavne akterje kot zveri in hudiče.

S tem se je slikar, kipar in še kaj Tone Kralj (1900, Zagorica, Občina Trebnje–1975, Ljubljana) zavestno vključil v široki prostor tvegane in na videz brezupnega upora primorskih Slovencev za svoj obstoj zoper fašizem. Kar takrat in dandanes nikakor ni bilo varno zavetje. Za razliko od mogočnega zavetja fašizma in nacizma, ki sta se zdela vse bolj nepremagljiva. Zato je že naslov članka, namerno ali ne, žaljiv za rodoljubne protifašistične Slovence vseh dob.

Slikar Tone Kralj, preganjan s strani nacifašizma

V letih 1926–1930 je Tone Kralj trikrat zaporedoma nastopil na Beneškem bienalu, a je neprefinjeni fašizem njegova slikovna sporočila z nekaj pričakovanega zamika vendarle zaznal in mu je zato leta 1932 nov italijanski zakon preprečil možnost razstavljanja na tem bienalu.

Vseeno je še deloval na Primorskem, a so ga leta 1939 fašisti pregnali iz Sv. Lucije (Most na Soči). Leta 1944 je doživel zaplembo ateljeja v Ljubljani, ker je okupator v njegovi hiši odkril bunker, kar ni brati v omenjenem članku. Le nezanimivo?

Slikar Tone Kralj, pozno ovrednoten v zamejstvu

Iz samega članka izhaja, da je Toneta Kralja slovenski zamejski prostor jel vrednotiti leta 1985, »ko sta goriška Zveza slovenske katoliške prosvete in tržaška Slovenska prosveta ob desetletnici umetnikove smrti priredili razstavo Tone Kralj v Furlaniji – Julijski krajini« (citata). A bi pisec članka lahko pristavil heretično besedico »ŠELE« leta 1985, ko pa je taisti slikar »ŽE« leta 1948 v socialistični Sloveniji postal predsednik Društva slovenskih likovnih umetnikov, leta 1950 je

Slikar in kipar Tone Kralj. Foto: Arhiv časopisa Delo

prejel Levstikovo nagrado, leta 1972 pa še najvišje državno ume-tniško priznanje – Prešernovo nagrado. Tudi nič o tem v tistem članku. Podira poanto iz kart?

Udinjanje okupatorju nikakor ni državljanska vojna.

Nato se piscu članka rutinsko zapiše: »... [D]ravljska vojna, ki jo je (op. na Slovenskem) med drugo svetovno vojno izzvala komunistična stran, je vse prej kot zaključena tema.« Halo? T. i. »komunistična stran« je konec aprila 1941 z ustanovitvijo OF res prevzela vodilno vlogo v tem protiokupatorskem boju, ko žal nihče drug tega ni hotel in ne zmožal storiti. T. i. druga stran, to je del ljubljanske meščanske politike in vrha ljubljanske RKC, je premišljeno stopila na stran okupatorja, prispevajoč prijetno presenečenemu okupatorju (le) nekaj tisoč oboroženih Slovencev kot plačane prostovoljne pomožne vojaške enote (MVAC oz. Slowenische Landswehr). Po domače belogardisti oz. domobranci. Zakaj ti sami niso organizirali rodoljubnega protifašističnega odpora?! Kot so partizani, ki pa niti pomoči (ljubljske) RKC nikakor niso mogli biti deležni, za razliko od partizanov na Poljskem. In bi se hkrati še vedno lahko šli borbe proti komunistični OF, kar bi (le) v takem primeru pomenilo tudi državljansko vojno. Vojaške enote okupatorja, redne in (kvizlinške domače) pomožne, po definiciji ne sodijo v pojem državljanske vojne. Nikjer, nikdar.

Kaj za nekatere ne sme biti narodno izdajstvo?

A festivala neresnic še ni konec. Pisec članka v sveti preproščini zapiše, da od OF »likvidiranemu« (13. 10. 1942 v Ljubljani) Marku Natlačenu, banu (1935–april 1941) Dravske banovine Kraljevine Ju-

goslavije, »ne takrat ne kasneje niso uspeli dokazati narodnega izdajstva, prej nasprotno. V njegovem primeru je šlo za popolnoma politični umor idejnega nasprotnika komunizma.«

Možgani v organizmu človeka so se pač jeli kot zadnji organi razvijati. Že 9. 4. 1941 so v Beogradu zaznali profašistično obnašanje pokrajinske vlade v Ljubljani (ban Natlačen) in ukazali, da se člani polovijo in zaprejo. A je ukaz prikril general Rupnik (vir: SLO – Vojaškošolski zbornik, Maribor, junij 2011, številka 7). Dne 11. 4. 1941 je italijanska vojska brez borbe zasedla Ljubljano. Pred vladno palačo jih je pričakal z rdečo preprogo in pozdravil ban Marko Natlačen, na Nebotičniku in na grajskem stolpu sta že vihrali beli zastavi, prvič in zadnjič v zgodovini mesta.

12. 4. 1941 je časopis Slovenec Ljubljana objavil razglas bana Natlačena in Narodnega sveta, kjer med drugim strogo odvrča civilne ljudi od oboroženega ipd. boja proti tuji vojaški sili, ironično pa zavrača tudi domače denuncianstvo (izdajalstvo).

Istega dne je ban Natlačen utegnil skočiti še do okupiranega Celja, kjer je skušal prepričati osuplega nemškega generala Huberta Lanza, da naj bi vsa Slovenija prišla pod nemško okupacijo, kar bi že za začetek bila popolna katastrofa za Slovence v ljubljanski pokrajini, sicer kmalu priključeni Imperiju Italija. Bilo bi kot na sp. Štajerskem – izgoni desetisočev Slovencev, množične aretacije, tudi duhovnikov, mobilizirani Slovenci za rusko fronto ...

3. 5. 1941 je civilni komisar Grazio- li v ljubljanski vladni palači zbral »zastopnike političnih in gospodarskih stanov« – z njimi je bil tudi bivši ban Marko Natlačen – in jim prebral kraljevi ukaz o pri-

ključitvi ljubljanske pokrajine k Italiji. Za to se je v vnaprej uskla- jenem govoru Marko Natlačen s podpisano spomenico za Musso- linija, ki jo je podpisalo 26 »ug- lednežev«, tudi RKC LJ, zahvalil Grazioliju za »vzvišeno pojmo- vanje rimske pravičnosti Fašistične Italije«. In podobno klečeplazne- ga.

Leta 1943 je ob tem dr. Alojzij Ku- har (član informativnega urada jug. emigrantske vlade) v pismu škofu dr. Rožmanu zapisal: »Prva težava je bil Natlačen ... in smo mislili, da bomo (op. jug. vlada) že takrat ostali v kakšnem inter- nacijskem taborišču zaradi tega ... kakšna naivnost in neumnost! ... Pri Angležih se je to ime izgo- varjalo kakor kuga ...« Angleži so torej Natlačena in njegov NS, ka- kor tudi vsa poznejša združenja, videli kot kvislinga (Jasmin Mah- mutović: diplomsko delo LJ 2003 – »Četništvo na Slovenskem ...«).

8. 6. 1941 so se člani sveta Lju- bljanske pokrajine in njihov vod- ja Marko Natlačen v Rimu poklo- nili Mussoliniju, sprejel pa jih je (9. 6.) tudi papež, kar je kvizlinški presežek v okupirani Evropi tis- tega časa.

22. 9. 1941 je okupacijski visoki komisar ljubljanske pokrajine Emilio Grazioli poročal notranje- mu ministrstvu o odstopu dveh članov ljubljanskega sosveta, Natlačena in Puclja, z 10. 9. 1941: »Pravi razlog za odstop je strah pred napadi komunističnih ljudi zaradi njune kolaboracije« (Tone Ferenc: knjiga »Fašisti brez krinke ...«, MB 1987).

Še maja 1942 je Marko Natlačen (rojen v Mančah, Občina Vipa- va) poslal posebno spomenico fašističnim oblastem v zvezi z organizacijo MVAC (bela garda) slovenskih kvizlinških pomožnih vojaških enot italijanskega oku- patorja.

Zakaj le je bil italijanski okupator besen ob »likvidaciji« Marka Natlačena?

13. 10. 1942 so pripadniki OF »likvidirali« Marka Natlačena v njegovi ljubljanski vili in zato (!) so Italijani v isti ulici istega dne streljali 24 talcev; zato dandanes ime Ulica talcev in ne (še) Natlačenova ulica. Visoki komisar Grazioli pa je izjemoma osebno obiskal ljubljansko pokopališče Žale in se poklonil ubitemu, zanje dragocenemu Marku Natlačenu, ki so ga slavnostno pokopali po svečani maši, ki jo je vodil škof Rožman v stolnici. Po režimskem časopisu »Slovenec« iz Ljubljane je bil »oče domovine«, »luč, ki sveti iz višine« ... Očitno je italijanski okupacijski oblasti tudi formalno odstopljeni Marko Natlačen veliko pomenil. Ne kot slikar. Nek slovenski časopis pa v vsem tem ne vidi nič narodnega izdajstva! Spodbuden napotek za morebitne nove Natlačene kdaj v prihodnosti, ko bo Slovenija mor-da spet od (le) koga okupirana.

18. 8. 2024

JE 23. 8. RES VSEM DAN SPOMINA NA VSE TOTALITARIZME?

Besedilo: Igor Mraulja*

23. 8. 2024 je izšla v časopisu »Novi glas« (Gorica, Italija) in še kje, predvsem po osrednji Sloveniji, na svetlo nevtralna vest »Evropski dan spomina na žrtve totalitarnih režimov, Pahor v Ljubljani« z besedilom: »Študijski center za narodno spravo, Vojaški vikariat Slovenske vojske in Nadškofija Ljubljana vabijo na proslavljanje evropskega dne

spomina na žrtve vseh totalitarnih in avtoritarnih režimov, ki bo potekal v petek, 23. avgusta 2024 ...«

Nakar bodo položili cvetje pred skrbno samoizbranimi spominskimi obeležji v Ljubljani: veleposlaništvo ZDA na Prešernovi 31 (zgolj zaradi table, ki poimensko obsoja komunizem) – (m. op.: povojne) zaporniške celice na Bethovnovi 3 – spomenik žrtvam vseh vojn na Kongresnem trgu 2. In zvečer v ljubljanski stolnici sv. maša za žrtve (m. op.: enako vseh?) totalitarnih in avtoritarnih režimov. Pa akademija in slavnostni nagovor Boruta Pahorja, nekdanjega predsednika Republike Slovenije.

A koga ne zmoti ponesrečena beseda »proslavljanje«, ki le težka sodi k spominu na žrtve vseh totalitarnih in avtoritarnih režimov?

Režim, ki je največ ponižanja, trpljenja in žrtv povzročil Slovincem ter jim namenil izničenje brez spomina, je že od svojega nastanka v začetku 20. let 20. stoletja bil (poleg nacizma, seveda) italijanski fašizem. Ta je preko izmučene Primorske aprila 1941 nasilno okupiral ljubljansko pokrajino, nato že maja 1941 nasilno priključeni Imperiju Italija. Ne le brez uradnih slovenskih protestov, ampak celo ob protokvizlinških aplavzih le-teh.

Ko neka znana politična stran na Slovenskem do dandanes rada ponavlja, kako nas je leta 1991 napadla vojska (JLA) z rdečo zvezdo kot simbolom, nas spomni (nekateri pač ne!), da so nas aprila 1941 napadli trije okupatorji, vsi s križem na svojih zastavah.

Zato je nenavadno, manj pa čudno, da so se naštetih organizatorji (opazno vsi iz istomislečega jata) kot hudič križa izognili polaganju cvetja po Ljubljani pred zaporniškimi

celicami v okupatorskem delu sodnih zaporov v Ljubljani (na Miklošičevi), kjer so v času okupacije (1941–1945) nesporno klasični totalitarni oblastniki zvrstili in krvavo »obdelali« okoli 14.400 političnih slovenskih zaporov. Tepeh tudi s težkimi posvečenimi križi zasliševalcev v črnih talarjih.

Samo italijanski okupator je v teh sodnih zaporih do septembra 1943 izrekel 83 smrtnih obsodb (54 tudi izvršenih), na dosmrtno je obsodil 434 oseb, na zapor do 30 let pa 3082 Slovencev (vir: Damjan Guštin – prispevek »Sodni zapor v Ljubljani med drugo svetovno vojno«, 1999).

Če že organizatorji, navdihnjeni mi z evropskim spominom, niso utegnili s cvetjem ali majhno (rdečo ali vsaj belo) svečo še do podobnih ljubljanskih zaporov okupatorjev v Belgijski vojašnici ali Prisilni delavnici na Poljanah.

Več kot primerno evropskemu spominu bi bilo omeniti pri tokratni večerni maši v ljubljanski stolnici (23. 8. 2024), da je v istem objektu 22. 5. 1941 (»na praznik Vnebohoda«) škof Gregorij Rožman daroval zahvalno (!) »službo božjo« (vsi citati iz režimskega ljubljanskega časopisa »Slovenec« od 24. 5. 1941) italijanskim totalitarnim okupatorjem: »Italijansko vojaštvo je z vzgledno pobožnostjo spremljalo daritev svete maše ... Na obeh straneh ob prezbiteriju pa je zavzela mesto častna straža (op.: sardinski grenadirji) s puškami in šlemi na glavi.« Kar je po »Slovincu« dalo »lep okvir cerkveni ceremoniji ter jo s svojo paradno močjo in sijajem še močno podčrtal«.

Škoda, da tokratne maše (2024) niso podčrtali in lepo uokvirili s sijajno priliko, kako je slovenski škof v Trstu Andrej Karlin (3. 11. 1918) nasprotno zavrnil podobno

zahvalno slavnostno mašo v čast italijanski zmagi, ki jo je zahteval italijanski general Carlo Petitti de Roreto (prvi tržaški guverner) ob vstopu (z ladjico) v nebranjeni Trst.

19. 11. 1919 je v Trstu italijanska nacionalistična in iredentistična množica vdrla v palačo škofa Andreja Karlina, ki je ravno pod pritiski odstopil, jo opustošila ter ogrozila samo škofovo življenje. Za škofa Karlina nihče ni nikoli predlagal vsaj statusa mučenca, če že (nikakor) ne blaženega ali svetnika.

Se komu kaj od tega zdi podobno zamolčevanju ali prekrojevanju resnice, tem priljubljenim političnim velikokalibrskim besedam? Palica ima dva konca.

26. 8. 2024

PRVI SO SE ZA PRIKLJUČITEV PRIMORSKE BORILI TIGROVCI

*Besedilo: Gorazd Humar**

Kljub temu da je Državni zbor RS na svoji seji dne 10. septembra 2024 sprejel sklep o novem poimenovanju praznika, ki ga cela Primorska praznuje 15. septembra, v dan priključitve Primorske k matični domovini, se polemike o tem, kako naj se ta praznik imenuje, še niso polegla in se verjetno še nekaj časa ne bodo. Sledil sem razpravam o poimenovanju tega dneva v Državnem zboru RS tako februarja letos kot pred nedavnim. Vsaka stran je svoja stališča argumentirala na svoj način. Predvsem je opozicija s svojo argumentacijo poimenovanja tega primorskega

praznika gledala le skozi optiko današnjega časa in pri tem ni upoštevala preverjenih zgodovinskih dejstev in teženj primorskega ljudstva vse od leta 1918, ko je italijanska vojska zasedla celotno Primorsko, od leta 1920 naprej še uradno ločeno od matice z rapalsko mejo in vse do pariške mirovne pogodbe februarja leta 1947, ki je dokončno odločila razmejitve, ki je stopila v veljavo 15. septembra 1947. Niti poslanci koalicije niso ravno najbolj jasno nanizali zgodovinskih dejstev, ki bi govorila v prid poimenovanja praznika kot priključitev Primorske. Največ njihovih zagovorov je šlo v smeri, da je tako poimenovanje del primorske tradicije in kolektivne identitete, kar sicer drži, a se človek potem vpraša, od kod to izvira.

Na vprašanje, kakšno je pravilno poimenovanje tega največjega primorskega praznika, bi morala pravzaprav odgovoriti zgodovinska stroka in ne politika. Podrobnejše preučevanje primorske zgodovine prve polovice 20. stoletja nedvoumno pripelje do tega, da je beseda priključitev Primorske daleč najustreznejša beseda za poimenovanje tega praznika. To je sicer v razpravi nakazal poslanec Državnega zbora in zgodovinar dr. Martin Premk. Verjetno mu čas ni dopuščal, da bi svoje stališče bolj argumentiral. Omenil je, da je Vrhovni plenum OF dne 16. septembra 1943 sprejel stališče o priključitvi Primorske k Jugoslaviji. Je pa bila taka odločitev sprejeta na pobudo Pokrajinskega odbora OF za Primorsko, ki je na svojem sestanku 14. septembra 1943 na Vogrskem med Goriško fronto na Vrhovni plenum OF naslovil zahtevo po priključitvi (ne vrnitvi) Primorske k Jugoslaviji. To zahtevo o priključitvi so kmalu zatem sprejeli tudi na II. zasedanju AVNOJ-a v Jajcu 29. 11. 1943 in

potrdili so jo vsi jugoslovanski narodi.

Če gremo še bolj nazaj v zgodovino, bomo ugotovili, da so izraz priključitev Primorske prvi uporabljali prav primorski tigrovci. Protifašistična organizacija TIGR je bila ustanovljena septembra 1927 na Nanosu. Tam je sprejela program svojega dela, ki se je v glavnem skrčil na eno in edino, a ključno točko – to je boj proti raznarodovanju fašistične Italije in boj za priključitev (da, za priključitev in ne za vrnitev) Julijske krajine in Istre k Jugoslaviji. To je o svojih spominih na ustanovitev TIGR-a v intervjuju v Primorskih srečanjih leta 1984 (št. 49/84) povedal tudi eden od ustanoviteljev Andrej Šavli. Izrazil se je tako (citata): »Menili smo, da se je treba proti fašizmu boriti tudi z drugimi sredstvi. To nalogo naj bi opravila tajna organizacija (TIGR, op. G. H.), katere cilj naj bi bil nezprosena boj proti raznarodovalni politiki ter za priključitev Primorske in Istre k Jugoslaviji.«

V bistvu pozabljamo, da so bili dosledno vsi primorski tigrovci in vsi primorski partizani pravzaprav italijanski državljani slovenskega rodu, ki so svoj upor in odpor izvajali na ozemlju takratne Kraljevine Italije, za rapalsko mejo torej. Hočemo ali nočemo, s tem so bili hkrati tudi del italijanskega protifašističnega odpora. Današnji Italiji pa niti na misel ne pride, da bi primorski protifašistični boj tako obravnavala, na kar najbolj kaže dejstvo, da bazoviški junaki kot protifašisti v Italiji še vedno veljajo za teroriste, ne pa za protifašiste. Narodnoosvobodilni boj Slovenec pa se je končal zmagovito in je odločilno pripomogel, da se je Primorska priključila k novonastali Jugoslaviji.

Izraz priključitev Primorske se je torej konstantno uporabljal tako

v izrazoslovju primorskih tigrovcov kot v izrazoslovju primorskih partizanov. In o tem govorijo tudi danes že zbledeli, a še vedno ponekod vidni veliki rdeči napisi na številnih hišah na Primorskem, kamor so ljudje zapisovali, da se hočejo priključiti Jugoslaviji, nikakor pa ne tja vrniti.

Kaj te navedbe ne zadostujejo? Treba se je samo potopiti v časovno kapsulo predvojnega, medvojnega in takojšnjega povojnega dogajanja in poizkusiti začutiti, kaj so takrat Primorci želeli in o čem so govorili. Gledano iz te časovne kapsule je pravo poimenovanje praznika jasno in evidentno. Vrnitev?

Zato je toliko nerazumno stališče nekaterih primorskih opozicijskih politikov, ki nasprotujejo pravemu poimenovanju praznika Primorcev in ime praznika presojujejo le skozi trenutna politična očala in ne skozi zgodovinska dejstva. Kot da ne bi izhajali iz Primorske ali kot da ne dihaajo s Primorci, čeprav mislijo, da prav to počnejo.

Ime praznika priključitev Primorske k matični domovini edino pooseblja čutenje Primork in Primorcev v času, kot tudi pred njim, ko je Primorska končno prišla na pravo stran. In ta praznik posvečamo njim in njihovim prizadevanjem, tlakovanim tudi s krvjo. Mi lahko to obdobje le spoštujemo in ta praznik praznujemo na dostojen način v spomin na vse, ki so izpeljali to državotvorno dejanje. In ime praznika naj samo po sebi priča o tem.

O VLADIMIRJU GORTANU – 95 LET OD USTRELITVE V PULJU

*Besedilo: Milan Pahor**

Naš ideal je svoboda, naše sredstvo je Borba!

VLADIMIR GORTAN

(Beram, 7. 6. 1904–Pulj, 17. 10. 1929)

Vladimir Gortan se je rodil 7. junija 1904 v Beramu blizu Pazina v Istri. Oče Franc je bil mali kmet, mati Katarina Milohanić. Osnovno šolo je Gortan obiskoval v rojstni vasi. Zaradi revščine v družini je pasel živino. Ko je odrasel, je delal kot dninar. Bil je dobrega srca, inteligenten in duhovit. Čeprav siromašen, največkrat brez posla in denarja, z res praznim želodcem, je bil vedno optimistično razpoložen, šaljiv in veder. Dvakrat je šel ilegalno čez mejo v Jugoslavijo. Tam ni dobil dela, zato se je vrnil. Oblasti v Pazinu so mu obljubljale zaposlitev, če bi vstopil v fašistično stranko, česar ni hotel storiti. Na svojih poteh je spoznal mnogo ljudi. Tudi take, ki so mu prodali orožje in razstrelivo za odpor proti fašističnemu režimu.

V Beramu je Slavko Zlatič po naročilu osrednjega odbora organizacije Borba ustanovil vejo revolucionarne narodne organizacije. To je bila 7. srenja (istrska) Tajne organizacije Borba. To se je zgodilo ob prelomu let 1928 in 1929. Na začetku Gortana niso sprejeli, ker je bil preveč kompromitiran pri oblasteh. V vrste Borbe je vstopil marca 1929, ko so bile za 24. marec razpisane volitve, ki so imele značaj plebiscita, saj so volivci lahko glasovali le za listo stranke oziroma

Letos mineva 95 let od ustrelitve Vladimirja Gortana

za fašistični režim. Organizacija Borba se je odločila, da izvede propagandno akcijo za bojkot z vabilom ljudem, naj se umaknejo v gozdove. Gortan je odšel po propagandne letake v Trst k tovarišu Dragu Žerjalu. Letakov je bilo premalo, zato se je istrska veja odločila, da organizira bojkot z vsemi sredstvi. Nameravali so s streljanjem razgnati kolone volivcev, ko jih bodo fašisti s silo gnali na volišča v Pazinu; tako kot so to storili že za volitve v letih 1921 in 1924. Na dveh cestah so uspeli postaviti zasedi: prva zaseda (V. Bačac, D. in V. Ladavac) ni uspela, druga zaseda z Gortanom na čelu pa je razgnala volivce na vse strani. Fašistične oblasti so ostro in neusmiljeno reagirale. Vodstvo Borbe je Gortanu naročilo, naj se zateče v Jugoslavijo. Na begu so Gortana fašisti aretirali na železniški postaji v Premu dne 28. marca 1929. V. Gortana so odvedli v zapor v Pulj, kjer so ga hudo mučili. Resnico o atentatu

je med preiskavo povedal devetnajstletni domačin. Tako so lahko oblasti 25. maja 1929 aretirale več članov »borbašev« iz Berama. Med samo preiskavo in nato med sodnim procesom organizacija Borba ni bila omenjena, zato se preiskava ni razširila na Trst. Nato so vse obtožence spravili v Rim. Posebno sodišče je nato od 14. do 16. oktobra 1929 sodilo petim obtožencem v Pulju. Vladimir Gortan je bil obsojen na smrt s streljanjem v hrbet, Viktor Bačac, Živko Gortan, Dušan Ladavac in Vjekoslav Ladavac pa so dobili vsak po 30 let zapor. Sodišče je Gortana obtožilo, da je dajal navodila in priskrbel orožje in razstrelivo. Nadalje sta Gortana bremenila preteklost in odkrit protifašizem.

Vladimir Gortan je bil ustreljen dne 17. oktobra 1929 na strelišču kraljeve mornarice v Pulju. Ustrelili so ga pripadniki LX. legije fašistične milice (MVSN) pod poveljstvom konzula de Turrisa.

Vladimirju Gortanu so postavljena spominska obeležja v Kranju, Pulju, Beramu in Pazinu. Številni trgi in ulice v hrvaških mestih so poimenovani po Gortanu.

Med narodnoosvobodilnim bojem 1941–1945 je ena izmed istrskih partizanskih brigad dobila ime po Vladimirju Gortanu, protifašistu, narodnem junaku.

Podatki slonijo na naslednjih virih:

- Primorski slovenski biografski leksikon. Snopič, dodatek B-L, 4. knjiga. Goriška Mohorjeva družba. Gorica, 1993.
- Istrska enciklopedija. Gesli: Vladimir Gortan in Gortanovi. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2005.
- Kacin-Wohinc, Milica: Vladimir Gortan. Slovenska biografija. SAZU, ZRC, Ljubljana, 2013.

• Pahor, Milan: Tajna organizacija Borba. Trst, ZTT, 2020.

• Marušič, Branko: Spomini beramskega duhovnika Josipa Grašiča na Gortanov proces (1929). Zgodovinska revija Kronika, letnik 71, številka 2, Ljubljana, 2023.

Gortanov proces

Proces proti Vladimirju Gortanu in tovarišem je trajal od 14. do 16. oktobra 1929 v mestu Pulj v Istri. To je bil proces pred Posebnim sodiščem za zaščito države (Tribunale speciale per la difesa dello Stato), ki ga je ustanovil fašistični režim v Italiji z namenom, da sodi tistim osebam, ki so se uprle režimu. Stopil je v veljavo dne 1. januarja 1927 in deloval do kapitulacije Italije 8. septembra 1943. Zasedal je v Rimu. Sodišče je bilo sestavljeno iz sodnikov, tožilcev in pravnikov, ki so bili člani fašistične stranke (Partito nazionale fascista – PNF), poleg tega pa tudi člani fašistične milice, kjer so vsi imeli oficirski čin. Sodišču je predsedoval general fašistične milice. Na razsodbo sodišča ni bilo priziva. Sodbo je lahko delno spremenil samo duce Benito Mussolini.

Trikrat je sodišče zasedalo izven mesta Rim: enkrat v mestu Pulj v Istri (leta 1929) in dvakrat v Trstu (1930 in 1941). Ko je sodišče zasedalo izven Rima, se je vedelo, da bo dosodilo smrtne kazni; vprašanje je bilo samo število smrtnih obsodb. V navedenih treh primerih so nato ustrelili deset slovenskih in hrvaških protifašistov.

Proces pred posebnim sodiščem je trajal od 14. do 16. oktobra 1929 v Pulju. Obtoženi in nato obsojeni so bili:

Vladimir (Vlade) Gortan, Vladimir Bačac, Živko Gortan, Dušan Ladavac, Vjekoslav Ladavac. Vsa petorica je pripadala istrski veji

Tajne organizacije Borba, ki je imela svoj sedež v Trstu. Vladimir Gortan je bil obsojen na smrt.

Ustrelili so ga pripadniki fašistične milice ob 5. uri in 30 minut (ponekod je zapisano ob 6. uri) 17. oktobra 1929 v Pulju. Ostali štirje tovariši so dobili vsak po 30 let zaporne kazni. Med samim procesom in nato še bolj po izvrstitvi smrtne kazni so potekale manifestacije po številnih hrvaških mestih (Zagreb, Dubrovnik, Split, Sušak), po Jugoslaviji (Beograd, Novi Sad), po Evropi (Berlin, Pariz, Luksemburg) in v Južni Ameriki (Buenos Aires).

Gortanov proces je bil posledica akcije članov Tajne organizacije Borba, in sicer istrske sedme srenje, točneje celice iz vasi Beram pri Pazinu. V sklop neizprosnega boja proti fašističnemu režimu je sodil tudi bojkot državnozbornih volitev 24. marca 1929. Akcijo je izpeljalo vodstvo Borbe na Goriškem, Tržaškem in v Istri.

V glavnem so trosili letake s pozivom, da naj volivci ostanejo doma, ne volijo in tako bojkotirajo namene režima, ki je volitve spremenil tudi v smer podpore samemu režimu. V Istri pa so iz tega naredili akcijo. Vlade Gortan je sestavil dve udarni skupini, ki naj preprečita odhod volivcev na volišče v Pazin. Fašistični miličniki so s pomočjo policije in karabinjerjev nasilno strpali domačine iz več vasi v dve dolgi koloni ter jih dobesedno gnali na volišče. Obe udarni skupini »borbašev« sta na dveh cestah napadli kolono in spremljevalce. Obe skupini sta bili oboroženi s puškami, ki jih je priskrbel Vlade Gortan. S streljanjem v zrak so hoteli razporediti volivce. Prva skupina v svojem načrtu ni uspela, Gortanu pa je uspelo s svojo skupino volivce pognati v beg.

O Vladimirju (ki so mu pravi-

li tudi Vlade) Gortanu, samem procesu, Tajni organizaciji Borba in njenih istrskih članih obstaja literatura. V glavnem so pisci hrvaški zgodovinarji, pričevalci člani organizacije Borba (predvsem Slavko Zlatič, ki je vodil beramsko celico ter je bil povezan ožjim vodstvom Borbe v Trstu, ter Vjekoslav Ladavac), spomini duhovnika Boža Milanovića, raziskovalca Vjekoslava Bratulića, srečanja in simpoziji v Pazinu. Na slovenski strani gotovo izstopa zgodovinarica Milica Kacin Wohinz in nekaj drugih. Med te gre nedvomno prišteti priznanega slovenskega primorskega zgodovinarja Branka Marušiča, ki je v zgodovinski reviji Kronika v drugi številki za leto 2023 objavil spomine slovenskega duhovnika Josipa Grašiča, ki je bil leta 1929 duhovnik prav v vasi Beram, kjer je bil doma Vladimir Gortan. Njegovi spominski zapisi (25 tipkanih strani) so dragoceno gradivo in prinašajo nove podatke.

Zapiski so nastali po vsej verjetnosti v letu 1949.

Pri navajanju piscev o Tajni organizaciji Borba moramo nujno navesti spomine dveh soustanoviteljev Tajne organizacije Borba, in sicer Vjekoslava Špangerja: Bazoviški spomenik (Trst 1965) in Draga Žerjala: Spomini in razlage (Trst, 1990, ZTT).

Spomini slovenskega duhovnika Josipa Grašiča (1863–1949), župnika v Beramu, na Gortanov proces v letu 1929

Utrinki (iz njegovih spominov)

Tako Josip Grašič začena svoje spomine na dogodke v Beramu od marca 1929 dalje:

»V Gortanovem procesu se najbolj pogosto imenujejo Vlade (Vladimir) Gortan, Danilo Vivoda, Viktor Bačac, Živko Gortan, Vjekoslav in Dušan Ladavac. Živ-

ko Gortan, Vjekoslav in Dušan Ladavac so bližnji sorodniki škofa Dobrile (1812–1882). Zdi se, da se v njihovem ponašanju sreča ista upornost in narodna zavest ter isti ponos kakor pri slavnem istrskem škofu (...).«

2

Zanimivo je tudi poimenovanje organizacije Borba:

»(...) Jugoslovanska nacionalistična tajna organizacija v Trstu je vzdrževala zveze z Beramom po dijaku Slavku Zlatiču, sinu beramskega učitelja. Člani te organizacije so se dogovorili, da bodo pri parlamentarnih volitvah (24. marca 1929) nastopili aktivno. Ta aktivnost se je na Goriškem in po Krasu pokazala v tem, da so člani organizacije širili letake proti volitvam, medtem ko je bilo glede Pazina dogovorjeno, da bodo fantje streljali v zrak, da oplašijo volivce, ko pojdejo v Pazin na volišče. (...)«

3

Gortanov oče Franc Gortan je večinoma živel od zaslužka dela na cerkvenem premoženju. Gortanov oče je bil dober Hrvat. Vlade Gortan je bil dobro vzgojen kot otrok, a pokvarilo ga je vojaško življenje v italijanski armadi, posebno v Libiji. (...) Po končani vojaški službi se je parkrat mudil v Zagrebu. Splošno je bil na glasu lahkoživca, vendar ni bil zloben. (...)

4

»Pred volitvami so prišli tajni emisarji iz Trsta v Beram, da se z Beramci dogovorijo, kako bodo streljali. Ni dvoma, da so te zveze s tržaško organizacijo res obstojale. Tako sta prišla še v nedeljo, 7. aprila, torej po volitvah, s kolesom v Beram, Ferdinand Bidovec in Franjo Marušič. Že ob 7. uri zjutraj sta se ustavila pred cerkvijo in pustila tam ko-

lesi. Postala sta na pragu cerkve ter kakih deset minut gledala po cerkvi. Dolgo časa sta fiksirala spovednico, od koder sem ju videl. Zvedel sem, da sta pozneje vprašala po Živku Gortan, ta pa je prav tisti dan odšel v Trst. (...)«

5

»V šoli so se vršili večerni tečaji, ki jih je vodil hrvatski učitelj Marko Zlatič, oče že imenovanega Slavka, ki je študiral v Trstu na konservatoriju in je vzdrževal zveze med tržaško organizacijo in beramsko celico. Dne 20. marca 1929 bi se tečaj moral zaključiti. (...) Živko Gortan mi je takrat povedal, da imajo v vasi tajno organizacijo; člani se poznajo medsebojno po posebnem znamenju. Vsak član ima dolžnost pridobiti novega člana. (...)«

PRAZNIKU JE »VRNJENO« NJEGOVO IZVIRNO IME »PRIKLJUČITEV« PRIMORSKE

*Besedilo: Igor Mravljica**

23. 10. 2024 je Državni zbor RS po nepotrebnem še enkrat (zaradi veta Državnega sveta) glasoval o svoji že sprejeti (51 za) noveli zakona o praznikih in jo znova (50 : 26) izglasoval, s čimer se prazniku (15. 9.) priključitve Primorske k matični domovini »vrne« izviren naziv, tj. »priključitev« namesto politično nevoščljive in Primorcem nespoštljive »vrnitve«.

Po Pariški mirovni pogodbi (10. 2. 1947) je Italija kot ena od povzročiteljev in poraženek 2. svetovne vojne morala (nerada) Jugoslaviji

kot eni od (zmagovitih) zavezniških sil »odstopiti« suverenost nad (žal le) delom Primorske, dotlej po Rapalski pogodbi (1920) uradno del Italije. Do 1918 je Primorska bila del Avstrije. Leta 1954, z dokončno razmejitvijo, pa so po interesih zahodnih stricev Trst, Gorica in še kaj ostali v Italiji.

15. 12. 2005 je Državni zbor RS 15. september proglasil za praznik »vrnitve« Primorske k matični domovini. To je bilo v času (2004–2008) vlade Janeza Janše, znanega tudi po zgovorni izjavi, da so bili domobranci »edina prava slovenska vojska« (!!!).

A ni pojasnil, koliko je ta »prava« vojska, kot pomožna, plačana in poveljevana od Nemcev, prispevala k »vrnitvi« Primorske, ko so denimo za časa nemške okupacije Primorske (1943–1945) ti domobranci skupaj s pribežnimi bratskimi četniki, kozaki ipd. z orožjem zvesto varovali strateške transportne poti iz Nemčije na fronto v srednji Italiji. Po potrebi so streljali na zavezniška letala, njihove sestreljene preživele letalce pa vestno izročali Nemcem.

Če bi ne bilo domačih odporniških sil NOB, bi ti zavezniki maja 1945 (ali šele pozneje) naleteli na Primorskem in Sloveniji le na sovražno nemško vojsko in priključene običajne domače kvizlinge,

tako da Jugoslavije ne bi mogli prištevati v svoje vrste. Dotedanja meja med dvema poraženkami, Italijo in Jugoslavijo, bi ostala pri Postojni, Slovenija pa brez morja. Zato bi neki »tradicionalni« Slovenci raje slišali praznik »vrnitve«, čeravno Primorska nikdar dotlej ni bila sestavni del ne Slovenije in ne Jugoslavije, da bi se tja vrnila. In se bolj počutila odrinjena od vseslovenskega »duhovnega središča«, kot je brati v predvojnih primorskih časopisih.

Zagovorniki »vrnitve« sicer trdijo, da je bila Primorska vselej del slovenskega narodnostnega ozemlja. A če to drži, tudi »vrnitev« ni možna tja, kjer si vselej bil in ne odšel.

Aprila 2019, v času vlade Marjana Šarca, je v Državnem zboru RS že bil predlog preimenovanja tega praznika iz »vrnitve« v »priključitev«, saj je »... globoko zasidran v zavest ljudi in se je na Primorskem vselej praznovalo priključitev in nikoli vrnitve Primorske,« kar drži, a kaj bi to. Po podobnem vetu Državnega sveta predlog v Državnem zboru ni dobil absolutne večine (46), ampak le nezadostno relativno (42).

13. 11. 1938 pa je profašistični jugoslovanski premier Milan Stojadinović izjavil, da ne vidi potrebe po spreminjanju meja države. Njegov minister za notranje za-

deve je bil antisemitski Slovenec Anton Korošec.

Leta 1940 je »Svoboda«, glasilo ilegalne protifašistične revolucionarne organizacije Tigr, zahtevalo »svobodno priključitev z brati onstran meje«.

Med vojno in po njej so Slovenci iz tujine (Argentina, Urugvaj, Avstralija, ZDA ...) javno zahtevali priključitev Trsta, Istre, Gorice ... Jugoslaviji. V Sloveniji enako France Bevk, F. S. Finžgar, Igo Gruden ... Od maja 1945 so po vsej osvobojeni Primorski bili na hišah veliki napisi za »priključitev Primorske«.

12. 9. 1997 je ob 50-letnici »priključitve« Primorske Sloveniji predsednik RS podelil odlikovanja za Tigr, NOV, Zbor svečnikov sv. Pavla ...

13. 9. 2014 se je na svoji uradni strani predsednik države Borut Pahor spomnil 67. obletnice »priključitve« Primorske. Zakon iz leta 2005 gor ali dol.

Če bi nam po kakšnem čudežu pripadel tudi Trst, a bi tudi govorili o »vrnitvi Trsta« k matični domovini?

23. 10. 2024

TIGROVSKA OBELEŽJA

SPOMENIK TIGROVCEM, PARTIZANOM IN PRIMORSKIM RODOLJUBOM V BOVCU

Ime spomenika: Spomenik tigrovcem, partizanom in primorskim rodoljubom

Tip spomenika: Bronasti kip

Status spomenika: Obstoječ

Besedilo na spomeniku

Tigrovcem, partizanom in vsem primorskim rodoljubom.

Pot,
kdo bi obupoval nad njo.
Kdor zna - jo presveti
z novo lučjo.
kot Picassovi obrazi
knjiga novih lic
v nas pretajni so ukazi
novih resnic.
Srečko Kosovel, Integrali

Opis in viri:

Leta 1999 je bil v Bovcu odkrit prvi spomenik, ki ni namenjen le NOB. Spomenik v Bovcu, ki je delo kiparja Jakova Brdarja, je iz bron narejen kip v stilizirani človeški podobi. Postavljen je na zelenici pred zdravstvenim domom, tik glavne ceste skozi

Bovec. Pred spomenikom je napis »Tigrovcem, partizanom in vsem primorskim rodoljubom«. Slovesna proslava ob odkritju je potekala na deževno nedeljo 26. septembra 1999 v prisotnosti bovškega župana Siniše Grmovška ter ministra za kulturo Jožefa Školča. Slovesno odkritje pa je opravil Franc Kavc iz Čezsoče, eden od tedaj še živčih tigrovcev.

Evidenčna številka enote (Eše) 20370, »Register kulturne dediščine«, RS Ministrstvo za kulturo, <http://giskd2s.situla.org/rkd/Opis.asp?ESD=20370>, datum vpogleda: 15. november 2016.

Nepodpisano, »V Bovcu spomenik gibanju Tigr«, *Novi Matajur*, 30. september 1999, str. 4.

Lokacija in dostop: Spomenik stoji pred zdravstvenim domom in lekarno v Bovcu, ob cesti iz Kota na Brdo.

Občina: Bovec

Popisovalec: Jernej Komac, 23. januar 2017, dopolnil D. Divjak, 2. avgust 2021

Spletno mesto popisa: https://www.geopedia.world/#T281_L2518_F2518:890_x1508282.6979528733_y5834334.3829826405_s15_b362

Fašizem na pohodu!

Ob 100-letnici zadnjih parlamentarnih volitev v Italiji in umoru Giacoma Matteottija (1924–2024)

OKROGLA MIZA FAŠIZEM NA POHODU!

Območna enota Slovenska Istra je v torek, 22. oktobra 2024, organizirala okroglo mizo z naslovom *Fašizem na pohodu! Ob 100. obletnici zadnjih parlamentarnih volitev v Italiji in umoru Giacomina Matteottija (1924–2024)*, socialista, protifašista in podpredsednika Poslanke zbornice, ki je kritičen nastop do fašizma v parlamentu plačal z življenjem. Na poti v parlament so ga 10. junija 1924 pripadniki fašistične policije ugrabili in ubili. Njegovo truplo so našli šele čez dva meseca. V svojem govoru 3. januarja 2025 pred poslansko zbornico je Benito Mussolini javno prevzel »politično, moralno in zgodovinsko odgovornost« za ozračje, v katerem se je zgodil atentat. Temu govoru sta v naslednjih dveh letih sledili potrditev t. i. »zelo fašističnih zakonov« in razrešitev poslancev, ki so sodelovali pri obsodbi umora Matteottija. Prihodnje leto januarja bo minilo 100 let od tega govora.

Dr. Salvator Žitko, dr. Štefan Čok in prof. Milan Pahor so slikovito in dokumentirano osvetlili obdobje pred sto leti, takratne politične razmere ter prehod iz legalnega v ilegalno delovanje protifašistov in ljudski upor v Istri in Julijski krajini z začetki delovanja Borbe in TIGR-a. Poznavanje takratnih razmer, ki so vodile v vzpon fašizma in raznarodovalno politiko do Slovencev in Hrvatov, nam omogoča prepoznavanje in soočenje z novodobnimi oblikami fašizma, ki smo jim priča v neposredni bližini in širše v Evropi.

Dogodka se je udeležilo okoli 35 obiskovalcev, od tega 10 dijakov Gimnazije Koper, ki so z velikim zanimanjem sledili govorcem.

OB 100-LETNICI ZADNJIH PARLAMENTARNIH VOLITEV V ITALIJI IN UMORA GIACOMA MATTEOTTIJA (1924–2024)

Besedilo: dr. Salvator Žitko*

UVOD

Ni slučaj, da trdimo, kako je vsako raziskovanje preteklosti povezano s problemi in pojavi današnjega časa. In današnji čas ravno na našem obmejnem območju kaže mnoga znamenja bolečin in tegob iz preteklosti med obema nacionalnima komponentama, še vedno prisotno jezo in mržnjo, še vedno prisotno nostalgijo zaradi izgubljenih ozemelj in revanšizme, ne glede na to da je Slovenija že pred leti vstopila v Evropsko unijo in ni več formalnih državnih meja med sosednjima Italijo in Hrvaško. Tudi Italijani, kot uvodoma navaja Alceo Riosa v svojem delu »Adriatico irredento. Italiani e Slavi sotto la lente francese«,¹ kakor tudi sosednji slovanski živelj na določen način ostajajo žrtve preteklosti. Avtor sicer nima namena, da bi bralce prepričal v to, da ta obmejna pokrajina predstavlja nekakšno izjemo oziroma nekakšen *unicum* nedoumljive zgodovinske podobe, kjer naj bi se zgodovinski razvoj povsem prekinil. Tudi v Trstu

¹ A. Riosa, *Adriatico irredento. Italiani e slavi sotto la lente francese (1793–1918)*, Alfredo Guida Editore, Milano, 2009.

se stvari premikajo v duhu obnovljenega sodelovanja, kar naj bi bila zasluga enega od sedanjih županov, in na enem od javnih mestnih parkov naj bi odkrili doprski kip Srečka Kosovela, čigar pesnitve naj bi v prevodu spoznavali tudi italijanski bralci. V tem času je tržaški pisatelj slovenskega rodu Boris Pahor, čigar dela so prevedena v mnoge evropske jezike, stopil iz sence tudi tukaj v Trstu in drugje po Italiji, zahvaljujoč se prevodu njegove avtobiografije z naslovom »Necropola«, v katerem je svoje misli v uvodu napisal tržaški intelektualec Claudio Magris. Zahvaljujoč se tema dvema uglednima imenoma različnih korenin in jezikov, ki se pojavljata drugo ob drugem, je možno upati in verjeti, da je možno vzpostaviti strpen in ploden dialog med obema stranema, ki je bil v preteklosti nemogoč. Pot do tja pa je slej kot prej še vedno dolga in težavna ter bo odvisna predvsem od tega, kako se bosta ena oziroma druga stran znali otresti unilateralnosti in se prenehali dojemati kot žrtvi drugega, v njunih očeh razumljenega kot absolutno zlo. Preseči mit samega sebe in se otresti antimita drugega seveda ni lahka in hitra pot. Kot pogoj zahteva poznavanje samega izvora, ki ni vedno jasen in enoznačen, ko imamo opravka s procesom v mitologijo zavite identitete obmejnih območij. Kot je značilno za intelektualno tržaško okolje, je v njem predvsem Scipio Slataper postavljen kot tista figura, ki predstavlja geografsko, zgodovinsko in kulturno tranzicijo, tako da je v Trstu skoraj vsaka stvar dvojna ali trojna, začeni s floro in zaključujoč z etnično podobo (S. Slataper, *L'avvenire nazionale e politico di Trieste*, »La Voce«, 30 maggio 1912).

Res je, kot pravi avtor, da se pisanje zgodovine Trsta oziroma avstrijskega Primorja zdi neke vrste Sizifovo delo oziroma, kot navaja Elio Apih v svojem prispevku »Ultima lezione« (S. Spadaro, *La cultura civile della Venezia Giulia: un'antologia 1905–2005*, Libreria editrice goriziana, Gorizia, 2008, s. 163), da »kdor se rodi kot tržaški zgodovinar, se nenehno giblje med gotovostjo in negotovostjo, tudi ker se tu odnos med zgodovino in zgodovinopisjem zdi izrecno zapleten in pomešan«. Ne le to, pripominja avtor, pač pa tudi zato, ker je sama narava neverjetno povezana s tukajšnjo zgodovino ter se v njej mešajo različni elementi in z vsakim pogledom nanjo tvegamo, da ne vidimo in dojamemo njene celotne kompleksnosti, s tem pa ne dojamemo njene celote.

Seveda je v pretežni meri podajanje te kompleksnosti odvisno od soodnosa med slovenskim in italijanskim zgodovinopisjem, pri čemer pogosto ugotavljamo, da gre ob meji pogosto za dve zgodovinopisni naraciji, ki sta še vedno v veliki meri nacionalno orientirani in pri tem pogosto tudi politično motivirani. Tako so npr. med obema stranema različne zgodovinske ocene glede posledic fašizma v Julijski krajini, dogajanja med drugo svetovno vojno, vprašanja povojnih razmejitev, vprašanja fojb, eksodusa itd.

Pogosto sta obe historiografiji k istim vprašanjem pristopali z metodološko različnimi pristopi, dvojnost pa se nam kaže že pri sami izbiri tematik, ki so predmet analiz. Z veliko intenzivnostjo se je tako italijansko zgodovinopisje posvečalo fojbam in eksodusu, slovensko pa npr. izseljevanju iz Julijske krajine v času fašizma, pojavom antifašizma ali pa priključitvi Primorske k Jugoslaviji. Obe zgodovinopisni naraciji sta pogosto enostransko obravnavali tematike, kot so npr. antifašizem, posledice druge svetovne vojne, emigracija in priseljevanje v obmejni prostor. Kljub pomembnemu napredku, ki ga beležita obe zgodovinopisji v zadnjih desetletjih na področju zgodovinskih interpretacij – kar se je nenazadnje konkretiziralo tudi v poročilu Mešane zgodovinsko-kulturne italijansko-slovenske komisije leta 2000, še vedno zaznavamo pomanjkanje soočenja obeh historiografij, primerjave zgodovinskih metod in ciljev interpretacij. Vse to je bilo npr. tudi predmet mednarodnega znanstvenega sestanka z naslovom REPRESENTACIJE ZGODOVINOPISJA SLOVENSKO-ITALIJANSKEGA OBMEJNEGA PROSTORA V 20. STOLETJU, ki se je v Kopru odvijal 12. in 13. septembra 2011.

Ena od udeleženk, dr. Marta Verginella, je v svojem prispevku z naslovom ASIMETRIJE, NESPORAZUMI IN ZRCALNI POGLEDI: OD NARODNOSREDIŠČNE DO PLURALNE IN VZAJEMNE ZGODOVINE SEVERNO-JADRANSKEGA PROSTORA poudarila, da Trst ostaja osrednja točka zgodovinskih študij – mesto, na katerega se osredotoča predvsem zgodovinopisje, objavljeno v italijanskem jeziku. Čeprav se je v zadnjih letih izrazito povečalo število italijanskih publikacij, ki se nanašajo na eksodus in nasilje v obdobju po drugi svetovni vojni v Istri in deloma tudi v Dalmaciji, pa zanimanje za ti dve temi ni prineslo bolj poglobljenih raziskav o političnih, družbenih, gospodarskih in kulturnih razmerah na teh območjih.

Anna Maria Vinci pa je v svojem prispevku z naslovom SENTINELLE DELLA PATRIA. IL FASCISMO AL CONFINE ORIENTALE 1918–1941. RIFLESSIONI E NUOVE IPOTESI DI RICERCA izpostavila, da je »obmejni fašizem« termin, ki v sebi nosi velik simbolni pomen, s katerim je fašizem izoblikoval svojo identiteto na severovzhodni meji tedanje Italije. Ob koncu prve svetovne vojne so »osvobojena ozemlja« predstavljala

naravno svetišče za vse simbole iredentistične preteklosti in epskega vojskovanja: nanje se je fašizem v celotnem obdobju dvajsetih let svoje oblasti skliceval pri izgradnji svojega sistema, to pa je primer otipljivega oživljanja tradicije: rojstvo nove politične kulture, ki se je oplajala v tedanjem fašističnem režimu. Avtorica se pri tem sprašuje, v kolikšni meri je lahko to območje, ki je doživelo vojno z vsemi dolgotrajnimi družbenimi posledicami, dovezetno za take simbolne konstrukte in do katere mere je Trst kot pristaniško mesto novo politično in ekonomsko perifernost, v katero je bil pod fašizmom znova potisnjen, uspel prikriti z mitom. Ali je bil torej mit orodje v rokah tedanje lokalne uprave, priložnost za izsiljevanje z nekdanjim mitom rimskega imperija oziroma je mit postal sredstvo za izvajanje nasilja in agresivne imperialistične vizije pri osvajanju jugovzhodne Evrope? V vsakem primeru, zaključuje avtorica, gre za dogajanje, diskurze in pojave, ki so s svojim vplivom presejali dvajsetletno obdobje fašističnega režima in katerih sledi so še dandanes prisotne v nacionalni in lokalni zgodovini.

V svojem prispevku SLOVENSKI KRAJI SPOMINA. POJMI, TEZE IN PERSPEKTIVE ZGODOVINSKIH RAZISKAV avtor S. Jerše² izhaja iz intervjuja, ki ga je pred leti pripravil s tržaškim pisateljem Borisom Pahorjem, ter izpostavi zlasti besedi *pričevanje* in *spomin*. Zaveza k pričevanju o zgodovinskih izkušnjah 20. stoletja, ki so bile po Pahorjevem mnenju predvsem izkušnje hudega in trpljenja, ohranjanje spomina nanje ter ohranjanje spomina na zgodovinski kontekst in razvoj, ki sta do takih izkušenj pripeljala, so bili zanj civilizacijska in etična zaveza do naroda in nacije, pa tudi do človeka in človeštva sicer. S takšno držo se Boris Pahor paradigmatično umešča v diskurz spominjanja, ki v sodobnem javnem prostoru zavzema eno izmed osrednjih mest, njegovo poglobljeno sporočilo pa je mogoče strniti z besedami: brez spomina na preživelo trpljenje in prestano hudo obstaja nevarnost, da se hudo vrne in trpljenje ponovi. Zgodovina, znanost o preteklosti, postane s tem pripoved o sedanjosti in prihodnosti. Pripisovanje takšne vloge in naloge pa od zgodovinske znanosti seveda terja svojo interpretacijo in stališče, in to prav posebej zato, ker sodobni spominski diskurz ni niti nekakšna naravna danost niti ni svojevrstna antropološka konstanta posameznikov in njihovih družb, pač pa historični fenomen relativno mladega datuma, povezanega v našem primeru s prelomnimi zgodovinskimi mejniki, ki so globoko zaznamovali naš obmejni prostor.

Seveda je ob tem možno trditi, da je spominski diskurz izrazil fenomen 20. stoletja, ki se hkrati podaljšuje v 21. stoletje in s tem postaja fenomen modernih in postmodernih družb. Sama narava tega diskurza pa zahteva odgovor na vprašanje, ali sta bolečina in trpljenje njegovi poudarjeni vsebini, kar velja tako za spominjanje posameznikov kot za spomin skupnosti. Obe sentenci namreč opozarjata najprej na mehanizem spominjanja, se pravi nacionalni ponos, in drugič, na najbolj ozko spominsko sito, na katerem se nabirajo izkušnje iz preteklosti, se pravi hudo trpljenje ali pa vsaj občutek obojega. Vse to pa velja tako za spomin posameznika kot tudi za spomin skupnosti, torej za kolektivni spomin (Jerše, 2017, 248).³

Spomin je torej možno pojmovati kot izrazito kulturno-zgodovinski fenomen in kot takšnega tudi celoten diskurz v okviru vsakokratne politične skupnosti. Ob vrsti vprašanj, na katera sodobni preučevalci spomina ne dajejo enoznačnih odgovorov, so si vendarle enotni v tezi, da pri oblikovanju in negovanju spomina ne gre le za kulturni fenomen, pač pa tudi za izrazito politično vprašanje. Spominski diskurz je torej predvsem

Požgani Narodni dom v Trstu

² S. Jerše, *Slovenski kraji spomina. Pojmi, teze in perspektive zgodovinskih raziskav*, *Zgodovinski časopis*, Ljubljana, 71, 2017, št. 1–2, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, 246–267.

³ O fenomenu krajev spomina (*lieux de mémoire*) sicer govorijo študije Maurica Halbwachsa, Pierra Noraja, Reinharda Kosellecka in mnogih drugih, med domačimi pa zlasti M. Verginella; leta 2016 je v Ljubljani v organizaciji Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete in Muzeja za novejšo zgodovino Slovenije potekala razprava z naslovom *Slovenski kraji spomina – pojmi, teze in perspektive zgodovinskega raziskovanja* (Jerše, 2017, 246).

funkcionalno opravilo oziroma vzvod za oblikovanje identitete skupnosti ter identiteto, tj. idejno ali ideološko, nazorsko, nacionalno in siceršnjo interpretacijo njenih članov. Kraji spomina skupnosti, kot npr. Bazovica pri Trstu in Narodni dom v Trstu, so torej njeni *loci communes*, idejni temelji, na katerih in s katerimi vsakokratna skupnost oblikuje sebe, legitimira svoja razmerja do drugih in se daje prepoznati drugim skupnostim. Zgodovina, znanost o preteklosti, ima pri vsem tem pomembno vlogo, spomin skupnosti na preteklost in njeno sklicevanje na zgodovino sta namreč kar najtesneje povezana.

V zgodovinski spomin današnjih generacij, zlasti članov Društva TIGR Primorske, se že nekaj let – vsaj tja od leta 2020 – torej od požiga Narodnega doma v Trstu (13. julija 1920), zarisujejo 100-letnice prelo-mnih in usodnih dogodkov, ki so tako ali drugače zaznamovali novejšo zgodovino Primorske in začetke njenega antifašističnega gibanja.

Če je lansko leto zaznamovala 100-letnica Gentilejeve šolske reforme (1923–2023), s katero je hotel fašizem postopoma izbrisati slovensko šolstvo na območju tedanje Julijske krajine, letos obeležujemo 100-letnico zadnjih parlamentarnih volitev v tedanji Kraljevini Italiji, utrditve fašizma na oblasti, umora socialističnega poslanca Giacoma Matteottija in prvih zametkov mladinskega gibanja Borba na Tržaškem.

NEKATERE ZNAČILNOSTI IN POGLEDI NA OBMEJNI FAŠIZEM

Protislovenska oziroma protislovenska nastrojenost je pred vzponom fašizma na oblast dosegla vrhunec 13. julija 1920 s požigom tržaškega Narodnega doma ter uničenjem vrste drugih gospodarskih, društvenih in kulturnih ustanov. Škvadristične enote so v tistih dneh požgale, uničile in razdejale več kot 130 poslopij, središč delavskih oziroma socialističnih organizacij, knjižnic, tiskarn, župnišč in podobno, to pa je predstavljalo zgolj uvod v kasnejši fašistični teror.⁴

V obdobju od prvih parlamentarnih volitev 15. maja 1921 pa do zadnjih 6. aprila 1924 je Mussolini s pohodom na Rim 22. oktobra 1922 prevzel oblast. Vendarle mu je mandat izročil kralj Viktor Emanuel III., vladajoče sile pa so mu izrekle zaupnico, ker so upale, da se bo fašistično gibanje na ta način odreklo škvadrizmu oziroma ilegalnemu terorju in postalo konstitutivni element, ki bo v državo uvedel red in mir. Prva fašistična vlada je tako predstavljala koalicijo pretežno desnih političnih sil, v tem prvem obdobju pa je fašizem celo kazal namero, da bo zgolj restavriral ustavno avtoritarno državo.

Dejansko je fašistični režim v začetni fazi znal dokaj spretno nastopati v javnosti in si je nadel plašč parlamentarne demokracije. Vodilni fašistični veljaki in teoretiki, kot npr. Gentile, Grandi, Farinacci, Bottai, Federzoni, Balbo, Bianchi, Davanzati, Acerbo in drugi, so fašizem prikazovali kot nekakšno renesanso italijanskega naroda, ki ga bo osrečil s spoštovanjem družine, vere, sožitja med delom in kapitalom in nenazadnje z obrambo domovine ter izročilom več kot dvatisočletne italijanske kulture. Obstoje ostalih strank so zaenkrat dovolili, in sicer vse dotlej, dokler so jim demokratične svoboščine tako ali drugače koristile za utrditev na oblasti, za potrebe zunanje politike in slepitev tujine o ohranjanju liberalnih svoboščin in parlamentarnega sistema. Kot velik simpatizer Mussolinijeve politike se je že v začetnem obdobju pokazal španski general Miguel Primo de Rivera, ki je Duceja obiskal že dva meseca po njegovi izvolitvi za predsednika vlade in mu dejal: »Vaša osebnost ni samo italijanska, ampak ste apostol svetovnih prizadevanj proti razkroju in anarhiji ... Fašizem je univerzalni fenomen, ki bi moral osvojiti vse narode ... Fašizem je živi evangelij.« Kralj Alfonz XIII. je generala Prima de Rivero po vrnitvi v Španijo nagradil z vzdevkom »moj mali Mussolini«.

— Mussolini, obkrožen s trojico svojih »quadrumvirov«, organizatorjev pohoda na Rim, 28. oktobra 1922. Vir: Wikipedia

radil z vzdevkom »moj mali Mussolini«. Laskanje tujih državljanov in vladarjev Mussoliniju nikakor ni bilo odveč, vendar pa se je zaenkrat raje lotil usode fašizma na domačih tleh in utrjevanja režima, kar je bil vseskozi njegov poglaviti cilj.

Ena prvih Mussolinijevih potez

⁴ G. Bajc, *Fašistična zakonodaja in Slovenci med obema vojnama*, *Acta Histriae*, 11, 2003, 2, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Koper, UP ZRS, Koper, Koper 2003, 19–40.

naj bi dejansko predstavljala discipliniranje terorističnih škvader z njihovo preobrazbo v fašistično milico, imenovano *Milizia volontaria per la sicurezza nazionale* (MVSN). Kljub temu se Mussolini ni nikoli odrekel terorju, s čimer je zastraševal zlasti opozicijske stranke in politične nasprotnike. Seveda je nasilje že takrat terjalo tudi prve žrtve, npr. levičarskega duhovnika Giovannija Manzoniya avgusta leta 1923 v bližini Ferrare, najbolj fanatičen privrženec fašizma Farinacci pa je že takrat Mussolinija rotil, naj bo brezkompromisen in naj ne dopušča, da bi se politiki in strankarski vodje iz prejšnjega režima še oklepali svojih položajev, zato je vneto zagovarjal »kirurško odstranitev« vseh, ki se ne morejo otresti pomislekov o fašizmu in njegovi »revolucionarni zmagi«.

Kljub temu je za tržaškega novinarja in publicista Silvia Benca Italija kljub fašizmu ostajala nekdanja Italija, se pravi »živahna družbena tvorba, ki naj bi se ljubeče povezovala z novim režimom, s svojimi kulturnimi dejavnostmi, umetniškimi prireditvami in manifestacijami in z obrambo svojih temeljnih pravic«. Še več, kot naglašja Bruno Maier, ko je govora o tržaškem duhovnem in kulturnem ozračju tistega časa: da je, razen »kake neznatne opozicije, mesto sprejelo fašizem tudi zato, ker se je njegovo prebivalstvo, zlasti nekdanji iredentisti in vojaški prostovoljci iz časa prve svetovne vojne, v veliki meri identificiralo s tistim nacionalnim zanosom in patriotizmom, ki sta bila ves čas prisotna na tem obmejnem prostoru«.⁵

PARLAMENTARNE VOLITVE LETA 1924 IN UMOR GIACOMA MATTEOTTIJA

Parlamentarne volitve leta 1924, ki naj bi potrdile in utrdile fašistično vladavino s pomočjo v ta namen prirejenega volilnega zakona, so – ob finančni podpori velikih industrialcev in ob škvadrastičnem divjanju – fašistični stranki dejansko zagotovile 65 % glasov in 375 poslanskih mest v rimskem parlamentu. Tako je v severni Italiji fašistična stranka dobila več kot polovico glasov, v srednji 76 %, na jugu, kjer je fašizem pred osemnajstimi meseci komaj obstajal, pa kar 81,5 %. Ko je socialistični poslanec Giacomo Matteotti v parlamentu razkril volilne prevare, napadel Mussolinija, fašistične vodje obtožil kršenja volilne svobode in poneverb ter zbral pogubne dokaze o korupciji v fašistični stranki, so ga 10. junija 1924, ko je odhajal na Montecitorio (sedež poslanske zbornice), da bi ponovil svoje obtožbe na račun sleparskih volitev, ugrabili fašisti, ga ubili in njegovo truplo v naglici in površno zakopali nekje v predmestju Rima. Čeprav ni dokazov, da bi Mussolini izrecno ukazal umor, so bile njegove nenehne grožnje verjetno zelena luč za Matteottijeve morilce – škvadriste, ki jih je vodil Amerigo Dumini in za katere se je vedelo, da delujejo po ukazih vodje državne varnosti de Bona oziroma samega Duceja.

Res je, da je v trenutni zmedenosti in občutku izgubljenosti zaradi Matteottijeve nasilne smrti Mussolini objokoval, da so mu njegovo truplo tako njegovi prijatelji kot sovražniki »vrgli pod noge« in ga na določen način s tem hoteli vreči z oblasti – jalova in prazna samoobramba, da bi namreč zločin nad Matteottijem, četudi ni bil njegovo neposredno delo in ga je v določenem smislu celo presenetil, bil vendarle posledica tiste politike, ki jo je že nekaj časa sprovajal sam, kot navaja Raffaele Ciasca v svojem članku z

■ G. Matteotti, socialistični poslanec, prva vidnejša žrtev »Čeke«, tajne zločinske organizacije pod Mussolinijevim vodstvom.
Vir: Wikipedia

⁵ Silvio Benca »nocchiero spirituale« di Trieste, *Miscellanea di studi* (a cura di Fulvio Senardi), Istituto Giuliani di Storia/Cultura e Documentazione, 2010.

naslovom »Bilancio del ventennio« (Saggi sulla Resistenza, Edizioni »Civitas« Roma, 1965). Ali ni njegov list »Popolo d'Italia« kazal s prstom na Matteottija kot na »provokativnega agenta poslanske zbornice« in navajal, da »če se bo nekega dne znašel z razbito glavo, se lahko zahvali zgolj samemu sebi odtodni svoji trdoglavosti«?

V svojem prispevku z naslovom »Giacomo Matteotti ha ucciso Mussolini«⁶ avtor Mauro Del Bue izpostavlja, da je bil Matteotti že od mladih let privržen socializmu kot idejni struji, ki naj bi se zavzemala za družbeno enakost in pravičnost. Oprijemali so se ga zlasti revnejši sloji na podeželju v vsakodnevni borbi za preživetje, ki so bili kljub težaškemu delu in odrekanjem večinoma žrtve tedanjih težkih socialnih razmer, bolezni in pomanjkanja vseh vrst. Zlasti socialisti so se zavzemali za izboljšanje položaja najrevnejših slojev in za večjo družbeno pravičnost in solidarnost. Ob izbruhu prve svetovne vojne so se tako Matteotti kot Turati, Treves, Prampolini, Zibordi in nekaj drugih socialistov opredelili za nevtralnost za razliko od Bissolattija, zlasti pa Mussolinija, ki se je leta 1914 oddaljil od socialistične stranke ter osnoval dnevnik »Popolo d'Italia«. List se je odločno postavil na stran intervencionistov, ki so med drugim prejeli finančno podporo Francije. Matteotti, tako kot je bil odločno na strani reformistov, je hkrati obsojal tudi porajajoče se fašistično gibanje, zato je kmalu postal tarča napadov s strani nacionalističnih krogov. Po njegovem bi reformistična pot brez demokracije italijansko družbo vodila v slepo ulico, zato so se zlasti socialisti-reformisti najbolj goreče borili proti fašizmu.

Dejstvo je, da je dal fašistični režim Matteottija odstraniti zaradi njegovih idej, zlasti pa zaradi njegovih obtožb na račun fašističnega režima. Že leta 1921 je pričel z zbiranjem podatkov o škvadrstičnih nasiljih in decembra leta 1922 pisal Filippu Turatiju, da bo na to temo izdal publikacijo, ki je nato januarja 1924 izšla pod naslovom »Un anno di dominazione fascista«. Publikacija dejansko predstavlja prvo obtožbo fašizma s tem, da je v uvodnem delu na stotine citatov iz Mussolinijevih govorov na shodih in mitingih ali pa iz fašističnih glasil, kot npr. »Il Popolo d'Italia«, ki so vzpodbujala škvadrstično nasilje. V svojem delu je navedel kar nekaj primerov nasilnih dejanj, npr. v La Spezii, Castelvisticu (Cremona) in drugje, napade na časopisne hiše, društva, krožke, ljudske domove, šole, župnišča, sindikalne sedeže, skratka na vse tiste kraje, ki so bili za tedanje fašistične oblastnike preveč demokratični in uporniški. Uboji, pustošenja, atentati, pretepanja in podobno, vse do prisilnega pitja ricinusovega olja, so le nekatere oblike nasilnih dejanj, ki so režimu zagotavljala, da je nasilje hkrati povzročalo tudi ponižanje nasprotnikov. A Matteottijevo delo se ni omejilo zgolj na naštevaje nasilnih dejanj fašističnih škvader, temveč je hkrati opozarjalo in razkrivalo prikrito sodelovanje in sožitje fašizma z državnim aparatom, ki je bil do tega početja skrajno popustljiv in tolerant, saj storilci niso nikoli odgovarjali za svoja dejanja, temveč obratno, vzpodbujali so k posnemanju in tekmovanju, vse do točke, ko bi bile s tem odpravljene še zadnje demokratične svoboščine, razpuščena lokalna uprava in *de facto* prevzem države v roke fašizma. Matteotti je vendarle verjel, da bo uspel zaustaviti ta antidemokratični plaz, ki se je nezadržno zgrinjal nad državo, saj je imela fašistična stranka leta 1923 v parlamentu zgolj 35 poslancev. Že na volitvah leta 1921, ki so zaznamovale tudi naš obmejni prostor in privedle do marežganskega upora, so kljub fašističnemu nasilju zmagali socialisti in liberalci. Toda v tem času je fašizem s svojim nasiljem začel sistematično rušiti celotno demokratično infrastrukturo države. Vrsta škvadrstičnih akcij, ki jih je Matteotti opisal v svojem delu, se pravzaprav zaključuje z opozorilom, ki hkrati predstavlja politično teorijo in zgodovinsko analizo ter nas uvaja v drugi del njegove publikacije. Ta je posvečen podrobnejši osvetlitvi občine Molinella, kjer se je izkazalo, kako je režim želel že tedaj uničiti državljanske in človeške svoboščine na lokalnem nivoju, hkrati pa tudi opozarja na nelegitimizem fašističnega režima že v prvem obdobju njegove vladavine. Ravno ta nelegitimizem režima pa je postajal permanentna oblika, ki je zlasti v nekaterih delih države že povsem nadomestila dotedanjo zakonito oblast in garancijo za nadaljnji obstoj pravne države. Skratka, Matteottijevo delo »Un anno di dominazione fascista« je do skrajnosti razgaljalo nasilni značaj in skorumpiranost fašističnega režima, ki se je pripravljalo, da prevzame popolno oblast nad državo, a se je zaenkrat poslužil legalne poti, da z »zmago« na volitvah leta 1924 doseže predvidene cilje. Matteotti je svoj pogum, pokončno držo in človeško etiko plačal z življenjem.

Protifašistične parlamentarne skupine so protestirale tako, da so se umaknile iz parlamenta in osnovale tako imenovano »Aventinsko opozicijo«, ki je sicer Mussolinija in sam fašizem potisnila v trenutno krizo, toda že 3. januarja 1925 je Mussolini osebno prevzel odgovornost za Matteottijev umor in v svojem

6 M. Del BUE, *Giacomo Matteotti ha ucciso Mussolini*, *Acta Concordium*, n. 29, 2013, *Accademia dei Concordi di Rovigo*, Rovigo 2013, 31–38.

znamenitem govoru v poslanski zbornici zagrozil z novimi volitvami, ki naj bi predstavljale nekakšen plebiscit v podporo fašizma. Opozicija se je razkrojila, nacionalisti in velik del liberalcev pa so se pridružili fašizmu, zato italijansko zgodovinopisje datum 3. januar 1925 šteje za začetek fašistične države, ki je postopno prehajala v totalitarni režim, a je ta ohranjal monarhično obliko države in si pridobil podporo dvora, velikega kapitala, vojske in Cerkve.

RAZMERE NA PRIMORSKEM IN POTEK PARLAMENTARNIH VOLITEV LETA 1924

Ko so bile 6. aprila 1924 za celotno Kraljevino Italijo razpisane državnozborske volitve, je bil fašizem že dve leti na oblasti, zato je skušal domači in tuji javnosti dokazati, da v svojih rokah trdno drži krmilo oblasti, ki mu ga je poklonila država. Volitve so se razlikovale od tistih iz leta 1921, saj je fašističnemu režimu uspelo vsiliti nov volilni zakon, s katerim bi stranka, ki bi na območju celotne države dosegla vsaj četrtno glasov, dobila dve tretjini poslanskih mest, preostala tretjina pa bi se razdelila po proporcionalnem sistemu preostalim strankam, s tem pa si je fašistična lista v bistvu že zagotovila večino mest in prevlado v parlamentu, saj je bila že vnaprej prepričana, da bo njena široka koalicija dobila zadostno število glasov. Najprej je bila s kraljevim odlokom z dne 25. januarja 1924 razpuščena poslanska zbornica, celotno državo pa so razdelili na 15 volilnih okrožij. Julijska krajina z Reko in Zadrom je volila 23 poslancev, volilne priprave pa so se pričele že leto poprej. Tako je s kraljevim odlokom št. 53 z dne 18. januarja 1923 fašistična vlada Julijsko krajino razdelila na Tržaško (tržaški in postojnski okraj) ter Istrsko in Puljsko pokrajino (koprski, poreški, pazinski, puljski, lošinjski, volosko-opatijski okraj), medtem ko je pretežni del Goriške (gradiščanski, goriški, tolminski, trbiški, idrijski okraj) priključila k Videmski pokrajini. Po priključitvi Reke k Italiji leta 1924 je bila ustanovljena Kvarnerska ali Reška, januarja 1927 pa še Goriška pokrajina in tako primorski Slovenci v nobeni od pokrajin niso več imeli večine. Seveda se je ravno pri teh volitvah videlo, da je fašistični režim v Julijski krajini želel razbiti kompaktnost slovenskih in hrvaških volivcev. Za te volitve so se na Primorskem in v sami Istri poleg fašistične stranke pripravljale tudi Jugoslovanska narodna stranka (JNS), ki je na enotni kandidatni listi združevala Slovence in Hrvate liberalne in krščanske smeri, italijanska ljudska, komunistična, socialistična reformistična in maksimalistična stranka, pa tudi republikanska in liberalna stranka.

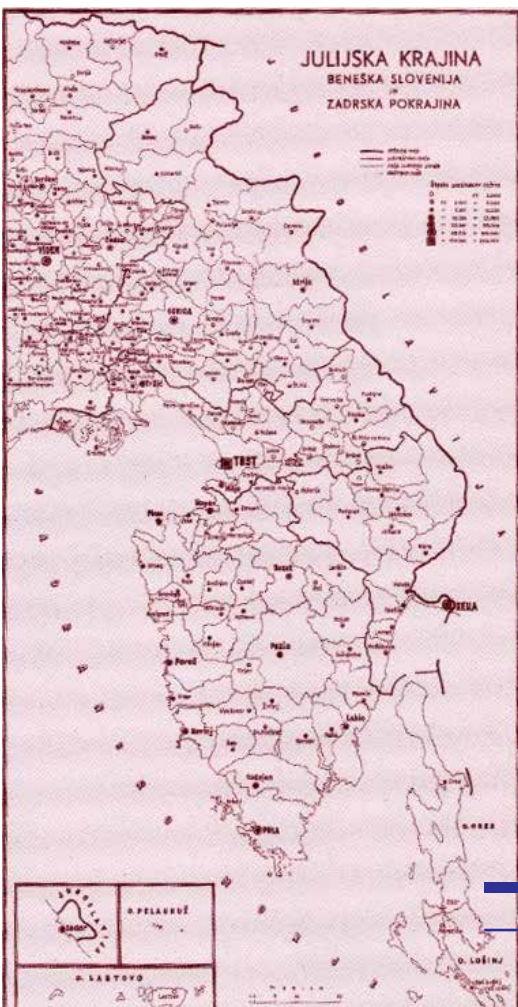
Že pred uvedbo fašistične diktature so bile politične in gospodarske razmere v Istri in na Krasu zelo napete. Po treh letih svoje vladavine se je fašizem utrdil zlasti v obalnih mestih, razen v Miljah in Izoli, kot močnih delavskih središčih. Neorganizirani privrženci političnih strank, ki so sodelovali na parlamentarnih volitvah leta 1924, niso mogli več ogroziti fašistične vladavine.

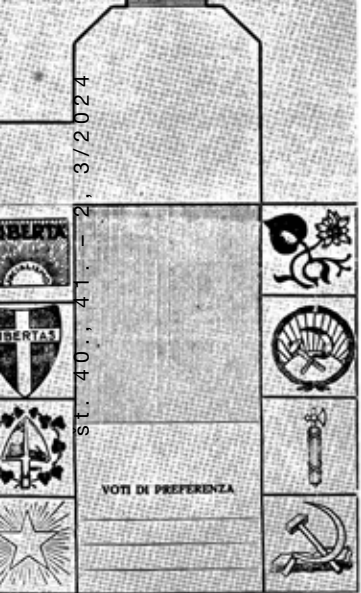
Glavnega sovražnika v obmejnih provincah je fašistični režim videl v slovenskem in hrvaškem življu in je svojo borbo proti Slovincem

Godba na pihala iz Kort nad Izolo leta 1923

Karta Julijske krajine, ki je bila uradno priključena Kraljevini Italiji januarja 1921 z začetkom veljavnosti Rapalske pogodbe

Volilna lista z oznako strankarskih simbolov iz leta 1924 (levo); kandidatna lista KSI (desno)

in Hrvatom povezal z borbo proti komunizmu (*slavo-comunismo*). Pogodba, podpisana v Rimu 27. januarja 1924, in konvencija, sklenjena med Italijo in Kraljevino SHS 20. avgusta 1925 v Nettunu (Nettunske konvencije), sta sicer za nekaj časa to napeto stanje nekoliko omilili, a da bi ohrabili svoje privržence, so fašistični ideologi prikazovali Slovane kot politično in družbeno zaostale, narodno nezavedne, in »če že gredo v akcijo«, so razlagali, »gredo, le če so ustrahovani«.

JNS je z razbitjem Političnega društva Edinost na tržaško, goriško in pazinsko podružnico mnogo izgubila, k sreči pa so se razprtije pred volitvami pomirile, saj je na sestanku zaupnikov goriške in tržaške podružnice v Trstu 10. decembra 1923 prišlo do začasne pomiritve. Stranka je imela med Slovenci v Istri prevladujoč položaj, kar je dosegla predvsem s tiskom, saj je npr. v Istro dnevno prihajalo kar 144 izvodov dnevnika *Edinost* in 469 izvodov tednika *Novice*, z Istro pa je bila močno povezana s številnimi denarnimi skladi. Kljub predvolilnim razhajanjem in številnim problemom so se Slovenci in Hrvati v Julijski krajini dogovorili za skupno listo s paritetno sestavo in ob koncu februarja 1924 nastopili s tako imenovano slovansko narodno listo in šestimi kandidati. Sporazum je določal preference za Josipa Vilfana, Engelberta Besednjaka in Uliksa Stangerja.

KSI je za volitve v Julijski krajini predložila listo »proletarskega združenja« s sedmimi kandidati, med katerimi je bil tudi Jože Srebrnič iz Solkana, volilni odbor KSI za Julijsko krajino pa je priporočal volivcem, naj oddajo prednostni glas E. Gennaru, J. Srebrniču in G. Tonettiju. Že ob koncu leta 1923 in začetku leta 1924 je bila KSI v Julijski krajini trdno povezana z mrežo organizacij KSI v severni Italiji, deželna komunistična federacija Julijske krajine s sedežem v Trstu in s conami Kras, Goriška, Furlanija, Trst, Koper–Izola–Milje, Istra in Liburnija pa je bila vključena v meddržavno komunistično federacijo v Veroni; tajnik cone Koper–Izola–Milje je bil Luigi Frausin iz Milj. Pred parlamentarnimi volitvami leta 1924 je na sestanku v gozdliču pri Montinjanu članom in simpatizerjem KSI iz Marezig, Loparja, Bertokov, Sv. Antona in Dekanov govoril Rudolf Bernetič, volilno propagando za KSI pa je širilo tudi glasilo *Delo*. Zgolj v koprsko okrožje je prihajalo 132 izvodov tega glasila.

Koprski zapori, ki jih je Kraljevina Italija leta 1919 ponovno odprla za zaporniške namene in leta 1922 uvedla tudi pravilnik njihovega delovanja; s statusom preiskovalnega in kazenskega zapora so sprejemali vedno več političnih zapornikov, med drugim tudi obsojence najbolj odmevnih procesov, kakršna sta bila proces proti sodelujočim v marežganskem uporu 15. maja 1921 ter sojenje pripadnikom tržaške narodno-obrambne organizacije Borba in TIGR septembra 1930.

Čeprav je imela KSI svoje poslanke v rimskem parlamentu ter odbornike v občinskih odborih, svoj tisk in organizacije, je bila njena volilna propaganda najbolj konspirativna. Zaradi preganjanj, aretacij in fašističnega terorja je KSI že leta 1923 prenesla težišče svojega delovanja v ilegalo in s tem fašističnemu režimu vsaj deloma onemogočila vpogled v svoje delo. Zlasti v Izolo, kjer je imela KSI veliko privržencev, so pred volitvami vdirale fašistične škvadre, bodisi s Trsta ali Pirana, v svojo predvolilno propagando pa so lokalni fašistični vodje vključili

Skupine škvadristov v Trstu, ki so se že pred prihodom fašizma na oblast (1922) odpravljale na nasilne pohode proti slovenskim kulturnim ustanovam, delavskim sedežem in organizacijam.

Josip Vilfan, predsednik Političnega društva Edinost in poslanec v rimskem parlamentu v mandatih 1921–1924 in 1924–1928 (levo), in Engelbert Besednjak, eden vodilnih članov Vrhovnega sveta krščanskih organizacij Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini, v letih 1924–1929 poslanec v rimskem parlamentu (desno).

nega telesa (razen Srebrniča) imeli več nastopov oziroma govorov, interpelacij, vprašanj in predlogov. Če so bili govori Ščeka, zlasti pa Vilfana in Besednjaka večkrat nekoliko splošni in visoko naravnani, so se Podgornik, Lavrenčič in Stanger dotaknili bistvenih vprašanj malega človeka, kar daje še dodaten dokaz, kako se je italijanska, zlasti pa fašistična raznarodovalna politika lotila tudi samega socialnega položaja oziroma preživetja t. i. drugorodcev in tako marsikoga prisilila k izselitvi zaradi izjemno težkih življenjskih razmer. Najpomembnejši nastopi so bili seveda vezani na šolsko področje, saj je bilo jasno, da je fašistični režim načrtno oviral in zatiral Slovence in Hrvate na najbolj občutljivem področju – torej po-

li tudi enote MVSN, fašistična nacionalna lista pa je za volitve predložila šest kandidatov. Nacionalno-tehnični svet fašistične stranke je sicer že januarja 1924 izdal spomenico z naslednjimi točkami: fašistična vlada naj na mejnem območju Julijske krajine prevzame odločno politično-nacionalno funkcijo; slovanski živelj je treba asimilirati! To sicer dobro, a primitivno ljudstvo, ki lahko vsak trenutek postane nevarno za samo varnost države, je treba odtegniti od stalne protitalijanske propagande.

Navidezno demokratične volitve z udeležbo več strank so bile v resnici le pesek v oči domači in tuji javnosti, da novi fašistični režim »reda in sožitja med delom in kapitalom«¹ spoštuje državljanske svoboščine. V resnici so konfidenti ter strankini in policijski agenti ves čas spremljali dejavnost nasprotnikov režima.

Tako v prvem kot drugem zakonodajnem obdobju so slovenski in hrvaški poslanci oziroma predstavniki slovanskega volil-

Tabela s primerjalnimi podatki pridobljenih glasov posameznih strank na parlamentarnih volitvah leta 1921 in 1924.

Število veljavnih glasov leta 1921 po volilnih okrožjih Julijske krajine¹

Volilno okrožje	Nac. blok	JNS	Kom. stranka	Soc. stranka	Rep. stranka	Ljud. stranka	Veljav. glasov
goriško	4.774	34.640	10.112	4.291	1.408	2.526	57.751
tržaško	15.119	2.930	6.667	4.154	4.473	(kand. v bloku)	33.343
poreško	28.995	11.215	3.695	3.687	2.645	2.122	52.359
skupno	48.888	48.785	20.474	12.143	8.526	4.648	143.453

Volilni rezultati leta 1924 po pokrajinah Julijske krajine²

Stranke	Puljska pokr.	Tržaška pokr.	Videmska pokr.	Zadrška pokr.	Julijska krajina v starih mejah	Furlanski del vid. in zadr. pokraj.
fašistična	51.580	23.598	86.555	1.784	92.515	69.311
slovanska	6.657	6.118	16.255	63	29.784	63
ljudska	1.070	1.145	19.855	36	3.123	19.075
komunistična	3.131	7.211	10.371	43	16.454	4.311
soc. unitarna	200	862	12.034	5	1.304	11.841
republikanska	2.455	4.322	2.815	220	7.438	2.346
demokratska	131	311	5.238	13	571	5.131
soc. maksimalistična	375	1.006	3.628	10	1.964	3.094
veljavnih glasov	65.599	44.573	156.751	2.174	153.153	115.172
vpisanih vol. upravičencev	97.512	78.954	288.425	3.633	*	*

¹ Manuale, 1921.

² Edinost, 9. IV. 1924; Delo, 10. IV. 1924; Historijski arhiv, Reka, fond a-41, 1924.

* Ni podatkov za goriški del videmske pokrajine, zato ni možno odštevanje.

dročju šolstva in učnega jezika, pojavljale pa so se tudi sicer vsakdanje težave v zvezi z rabo jezika in različnimi oblikami poniževanj, preganjanj na sodiščih, nasilji škvadristov itd. Zanimiv vir so sami odgovori italijanskih poslancev, ki so se v parlamentarnih razpravah večkrat izmikali očitkom ali pa skušali omiliti težave in krivice, če ne celo zanikali očitanih dejstev in tako obračali diskusije v svoj prid. Jasno je, da so imeli nenehno podcenjevalen in vzvišen odnos do Slovencev in Hrvatov ter gojili prepričanje, da je celotna Julijska krajina zgolj italijanska.

Splošno vzdušje po volitvah je sicer možno zaznati iz lokalnega časopisja, zlasti iz članka, ki so ga prinesle *Novice* 10. aprila 1924 z naslovom »Osleparjeni, toda ne še udušeni«, v katerem med drugim navajajo: »Komaj tretje leto teče, odkar so zadnjič zadušili glas našega ljudstva in sedaj so zopet planili na nas, kakor volkovi, da bi se ne slišal naš glas, da bi se ne slišal naš klic, da bi se potajila naša volja, da bi svet mislil, da so zadostovala štiri leta za popolno uničenje pol milijona slovanskih duš v tej deželi. Po srednji in južni Istri so razganjali naše ljudstvo z bombami in puškami, po tržaški okolici so pretepali naše može in naša dekleta, po Krasu in na Goriškem so vdiral v naše hiše in pretepali očete slovenskih družin in sivolase starčke, po vsej deželi so potvarjali ljudsko voljo. Ljudstvo, ki je kljub pokanju pušk in bomb, kljub pretepanju, zasramovanju, strahovanju, v nebo vpijočemu sleparjenju šlo pogumno na volišča tvegat življenje, si je izdalo pred vsem svetom sijajno izpričevalo, na katero je lahko ponosno, čeravno je namesto 60.000 oddalo le 30.000 veljavnih glasov« (*Novice*, 10. april 1924, 15).

ZAKLJUČEK

Gentilejeva šolska reforma iz leta 1923 je jasno nakazovala uničenje slovenskega šolstva na Primorskem, sistematično potujčevanje in asimilacijo slovanskega življa ter zmago fašistične stranke na parlamentarnih volitvah leta 1924. Ob zaostreni raznarodovalni politiki fašističnega režima, ki se je dokončno utrdil na oblasti, sta se Političnemu društvu Edinost narekovali nova taktika in strategija v protifašistični borbi zlasti s povezovanjem in poenotenjem obeh političnih taborov v enoten liberalno-klerikalni narodnjaški tabor, leta 1924 pa je bila že predvidena tudi ustanovitev »tajne organizacije po deželi za neronske čase, v katerih smo že«, kot je razvidno iz Ščekovega pisma Josipu Vilfanu, in prvi zarodek take organizacije je decembra 1924 v Trstu. Zlasti na Goriškem so mladi pričeli s pollegalno aktivnostjo, ki se je navzven kazala kot množični planinski pohodi, dejansko pa je šlo za zgodnje priprave mladih na odpor, podkrepjene z organiziranimi tečaji za ohranjanje slovenskega jezika in slovenske nacionalne zavesti. S prvim poletom teh prizadevanj je v ospredje stopil Zorko Jelinčič, ki je leta 1924 postal tajnik oslabiljene Zveze prosvetnih društev. Poletu 1924 so bile prizorišče takega množičnega shoda Pěčine na Šentviški planoti, istega leta se je odvijal že vseprimorski tečaj slovenskega jezika pri Blažonu na Nanosu, ki se ga je udeležilo več kot 50 mladih, naslednje leto pa se je še večje število udeležencev zbralo v vasi Krn pod Krnom. Svoj program so udeleženci motivirali z načelom leto dni prej tragično preminulega alpinista in publicista dr. Klementa Juga, in sicer: do skrajnosti ohranjati trdno medsebojno povezanost v prizadevanjih za skupne ideale narodne in socialne svobode! Na Tržaškem pa so mladi v tistem času že začeli združevati svoje moči v gibanju, imenovanem Borba, ki je izdajalo tudi istoimenski ilegalni list.

Literatura in viri:

- G. Bajc, Fašistična zakonodaja in Slovenci med obema vojnama, *Acta Histriae*, 11, 2003, 2, Prispevki z mednarodnega znanstvenega sestanka »Pravni položaj Slovencev v Italiji, 1866–2002, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Koper, UP, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Koper, 2003, 19–40.
- M. Kacin - Wohinz, Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935, Bazoviškim žrtvam ob šestdesetletnici, Založba Lipa, 1990.
- J. Kramar, Izola, mesto ribičev in delavcev, Založba Lipa, Koper, 1987.
- J. Kramar, Marezige, trdnjava slovenstva v Istri 1861–1930, Založba Lipa, Koper, 1982.
- P. Milza, Zgodovina Italije, Ljubljana, Slovenska matica, 2012.
- M. Škrap, Uporna mladina. Prispevek k zgodovini borbe slovenske tržaške mladine za narodni obstoj pod fašistično Italijo, Založba Lipa, Koper, 2015.
- M. Pahor, Tajna organizacija BORBA 1927–1930, Spominske poti Slovencev v Trstu. Ob 90-letnici ustrelitve junakov v Bazovici, Trst, 2020.
- Slovenska Istra v boju za svobodo (prispevki in gradivo za krajevno zgodovino), Založba Lipa, Koper, 1976.
- Josip Vilfan. Življenje in delo primorskega pravnikarja, narodnjaka in poslanca v rimskem parlamentu (ur. G. Bajc), Založba Annales, Koper, 2005.

Izletniška skupina rojanskega MD Zarja na izletu v okolici Trsta, jeseni leta 1926

PREHOD DELOVANJA IZ LEGALNE V PODTALNO IN TALNO OBLIKO SLOVENCEV IN HRVATOV NA PRIMORSKEM IN V ISTRI ZARADI NASILJA FAŠISTIČNEGA REŽIMA

Besedilo: Milan Pahor*

Začetek organiziranega upora in boja Slovencev in Hrvatov v tedanji Julijski krajini proti fašističnemu režimu lahko jasno opredelimo in zabeležimo. Zgodnji in obenem prvi protifašistični upor in boj v Evropi sta začeli in vodili organizacija TIGR in Tajna organizacija Borba jeseni leta 1927 na Primorskem in v Istri. Organizacija TIGR (oziroma bolje navedeno z uradnim imenom Revolucionarna organizacija Julijske krajine, poimenovana TIGR) je bila ustanovljena na sestanku na Nanosu v nedeljo, 9. oktobra 1927. Ustanovila jo je šesterica protifašistov: Jože Dekleva,¹ Andrej Šavli,² Dorče Sardoč³ (predstavniki Zveze mladinskih društev – ZMD iz Trsta), Zorko Jelinčič,⁴ Albert Rejec⁵ (predstavnika Zveze prosvetnih društev iz Gorice) in Jože Vadnjal⁶ (predstavniki protifašistov v Pivki in okolici).⁷ Tajna organizacija je bila ustanovljena v drugi polovici meseca oktobra 1927 v središču Trsta. Soustanovitelji Borbe so bili štirje mladi protifašisti: Vekoslav Španger,⁸ Fran Marušič,⁹ Drago Žerjal¹⁰ in Zvonimir Miloš¹¹ (ki je bil po rodu Hrvat). Ustanovitev je potekala na domu družine Miloš, ki je imela stanovanje na Drevoredu 20. septembra na tedanji številki 87, danes 81.¹²

V vrste ilegalnih organizacij Borba in TIGR so vstopali mladi, člani nasilno razpuščenih mladinskih, športnih, prosvetnih, telovadnih, dijaških in študentskih zvez in organizacij. To so bili nosilci prvega zgodnjega protifašističnega upora in boja na Primorskem in v Istri oziroma v tedanji Julijski krajini (Venezia Giulia v italijanski verziji).

KDO SO BILI ČLANI TIGRA, BORBE IN ORGANIZACIJE

Prihajali so iz vrst članic Zveze mladinskih društev v Julijski krajini (ZMD) s sedežem v Trstu (ustanovljena 24. septembra 1922), ki je imela svoje članice v Trstu in okolici, na Krasu, v Istri, v Kopru in okolici ter na Kvarnerju (Opatija).¹³ Svojo vlogo sta odigrali tudi Akademsko ferijalno društvo Adrija v Gorici in bratsko Akademsko ferijalno društvo Balkan v Trstu, ki sta povezali študirajočo mladino. Srednješolska društva so se leta 1923 združila v Udruženje slovanskih srednješolcev v Italiji, ki se je kasneje združilo z Zvezo akademskih društev v večjo Udruženje slovanskih dijaških društev. Vse te zveze in udruženja so bila nasilno razpuščena v letu 1927.¹⁴

Ob omenjeni organiziranosti na mladinskem in izobraževalnem polju je treba dodati še delovanje na

1 Jože Dekleva (Bač pri Materiji, 8. 2. 1899–Trst, 27. 12. 1969). Protifašist, soustanovitelj organizacije Tigr, predsednik Odbora za proslavo bazoviških junakov v Trstu, svetnik v Mestnem občinskem svetu v Trstu, predsednik Odbora za gradnjo kulturnega doma v Trstu.

2 Andrej Šavli (Tolmin, 18. 11. 1905–15. 11. 1990). Protifašist, soustanovitelj Tigra in Borbe, učitelj na šoli CMD v Trstu, tajnik ZMD, šolnik.

3 Dorče Sardoč (Slivno pri Nabrežini, 11. 9. 1898–Gorica, 17. 6. 1988). Protifašist, soustanovitelj Tigra, član vodstva ZMD, zobozdravnik.

4 Zorko Jelinčič (Log pod Mangartom, 5. 3. 1900–Trst, 13. 7. 1965). Protifašist, planinec, soustanovitelj Tigra, obsojenec na prvem tržaškem procesu (drugi del), zapornik, predsednik Planinskega društva v Trstu, raziskovalec, pisec, publicist.

5 Albert Rejec (Tolmin, 6. 4. 1899–Ljubljana, 27. 10. 1976). Protifašist, urednik Edinosti, soustanovitelj organizacije Tigr, urednik glasil Borba in Svoboda, član vodstva Tigr.

6 Jože Vadnjal (Zagorje, 1. 3. 1898–Opatija, 30. 6. 1985). Protifašist, član Orjune, soustanovitelj organizacije Tigr, načelnik 6. srednje Tajne organizacije Borba.

7 Pahor, Milan: Tajna organizacija Borba. Trst, 2020, Založništvo tržaškega tiska, str. 51–53. Odslej Borba.

8 Vekoslav Španger (Prosek pri Trstu, 29. 1. 1906–Ljubljana, 27. 12. 1971). Protifašist, soustanovitelj Tajne organizacije Borba v Trstu, obsojenec na prvem tržaškem procesu leta 1930. Podpredsednik Odbora za proslavo bazoviških junakov, pisec, publicist.

9 Fran Marušič (Trst, 4. 3. 1906–Bazovica, 6. 9. 1930). Protifašist, soustanovitelj Tajne organizacije Borba, član vodstva, bazoviški junak, ustreljen 6. 9. 1930.

10 Drago Žerjal (Boršt pri Trstu, 1. 7. 1903–Koper, 6. 1. 1991). Protifašist, soustanovitelj Tajne organizacije Borba v Trstu, član vodstva, emigriral v Jugoslavijo leta 1929, postavitelj spomenika v Prešernovem gaju v Kranju, partizan, pisec.

11 Zvonimir Miloš (Sušak, Reka, 14. 11. 1903–Bazovica, 6. 9. 1930). Protifašist, soustanovitelj Tajne organizacije Borba v Trstu, član vodstva, bazoviški junak, ustreljen 6. 9. 1930.

12 Borba, str. 54–56.

13 Borba, str. 14.

14 Borba, str. 44.

športnem področju. Leta 1919 se je obnovilo sokolsko gibanje. Italijanska oblast pa je prav v tem gibanju videla enega izmed svojih največjih nasprotnikov in je po njem udarila. Po letu 1922 ne moremo več govoriti o sokolski organizaciji v Trstu in na Primorskem. Preživeli odseki in nova telovadna društva so leta 1922 ustanovili Zvezo telovadnih društev. Uradno je fašistična oblast društvo Sokol ukinila v letu 1928. Ob pojavu telovadnih društev se je razvilo široko športno gibanje med mladimi: mladi fantje so gojili nogomet, dekleta hazeno. Vse to je 24. oktobra 1924 privedlo do ustanovitve Udruženja slovanskih športnih društev v Italiji s sedežem v Trstu. Tudi športna organiziranost je bila nato nasilno zatrta z dekreti v letu 1927.¹⁵

Dodatno temeljito nasilno in brutalno razpuščanje še obstoječih zvez, organizacij, društev in krožkov je pospešil sestanek fašističnih veljakov v Trstu na dan 12. junija 1927. Zapisal sem besedi: nasilno in brutalno. Nasilno, ker so to delali z odloki (dekreti) posameznih prefektov; brutalno, ker so razpuščenim društvom odvzeli tudi imovino, ko so jih razpustili in jim prepovedali delovanje.

12. junija 1927 so se v Trstu zbrali pod vodstvom fašističnega veljaka Graziolija politični tajniki fašistične stranke (PNF – Partito nazionale fascista: gerarchi e federali) iz pokrajin, ki so po prvi svetovni vojni pripadle Italiji: Trst (veljak Cobolli Gigli), Pulj (Mrach), Reka (Host Venturi), Zadar (Arnerich), Gorica (Caccese), Videm (Cavallotti). Po tem sestanku je režim še bolj dosledno izvajal politiko raznarodovanja in poitalijančevanja.

Sprožil se je pravi plaz dekretov. Omenjeni dekreti so prinašali še dodatne novosti z izhodiščno ugotovitvijo, da predstavljajo pravi anahronizem in anomalijo v italijanski družbi. Vse to je bilo v besedilu dekreta. Vsebina dekretov je vsebovala ukinitvev društva, zaplembo imovine in prepoved ponovne obnovitve. Dekreti so začeli padati po slovenskih in hrvaških društvih. Začelo se je 17. avgusta 1927 z ukinitvijo Udruženja slovanskih športnih društev v Italiji in dodatnih 14 drugih, zaključilo pa v petek, 30. septembra 1927, z ukinitvijo Zveze mladinskih društev in dolge vrste drugih, med katerimi sta bili še Zveza telovadnih društev ter Zveza prosvetnih društev.¹⁶ Vse to nasilje je jasno nakazovalo, da je vedno težje delovati javno in legalno v italijanski fašistični družbi.

Vedno glasnejši so postajali glasovi, ki so zagovarjali prehod delovanja iz legale v ilegalno, v podtalno. Odločilni zasuk je bila ukinitvev Zveze mladinskih društev dne 30. septembra 1927. Jože Dekleva, predsednik zveze ZMD, je s svojimi somišljeniki krenil v akcijo. Sklical je dva sestanka. Na prvega so bili vabljeni predstavniki društev, ki so bila včlanjena v zvezo ZMD. Ta sestanek se je odvijal prve dni oktobra 1927 v gozdiču v Rocolu, predmestju Trsta. Na drugi sestanek so bili vabljeni voditelji dveh zvez: ZMD iz Trsta in ZPD iz Gorice.¹⁷ Na sestanku v Rocolu je bil sprejet sklep, da njihovo kulturno delovanje (ZMD) preide v ilegalno. Na sestanku se ni še prav nič govorilo o ustanovitvi tajne ilegalne organizacije. Iz omenjenega sestanka je skupaj odhajala trojica mladih: Vekoslav Španger, Franjo Marušič in Andrej Šavli. Niso bili zadovoljni z izidom sestanka v Rocolu. Zavzemali so se za ustanovitev tajne organizacije, ki bi šla v upor in boj proti fašističnemu režimu. V naslednjih dneh so začeli privabljati somišljenike. V drugi polovici meseca oktobra 1927 je iz teh priprav nastala Tajna organizacija Borba.¹⁸

Drugi sestanek je bil na gori Nanos v nedeljo, 9. oktobra 1927. Tistega dne je šest mladih protifašistov ustanovilo Revolucionarno organizacijo Julijske krajine z imenom TIGR – akronim za besede Trst, Istra, Gorica, Reka.

KDAJ STA BILI USTANOVLJENI ORGANIZACIJI TIGR IN BORBA?

Nekateri ustanovitelji organizacij TIGR in Borba so po osvoboditvi napisali, sestavili ali izdali spomine. Za TIGR lahko navedemo sledeča imena: Zorko Jelinčič, Dorče Sardoč, Albert Rejec, Andrej Šavli; za Borbo: Vekoslav Španger, Drago Žerjal, Andrej Šavli. Nihče od navedenih soustanoviteljev ne navaja točnega datuma nastanka TIGR-a ali Borbe. Pojavljajo se termini, kot so september, oktober, jesen. Tudi zgodovinarji ali zunanji pisci v glavnem navajajo mesec september 1927, ki se je počasi udomačil. Tako so vsi govorili le o mesecu septembru. Pri tem je bil še najbolj odločen prof. Silvo Fatur, ki je v svoji publikaciji

¹⁵ Pahor, Milan: *Slavjanska sloga. Slovenci in Hrvati v Trstu od avstroogrške monarhije do italijanske republike. Trst, Založništvo tržaškega tiska, 2004, str. 181. Odslej: Slavjanska sloga. Glej tudi: Borba, str. 45.*

¹⁶ *Borba, str. 46.*

¹⁷ *Borba, str. 52–53.*

¹⁸ *Borba, str. 54–57.*

Knjiga o Tigru napisal datum ustanovitve TIGR-a: 8. september 1927. Zgrešeno, a zapisano.

TIGR: postopek iskanja datuma ustanovitve. Glede te organizacije je podpisani MP vzel za izhodišče 30. 9. 1927, datum dekreta o razpustu organizacije ZMD v Trstu. Njen predsednik Dekleva je sklical dva sestanka: enega v Rocolu in drugega na Nanosu.

TIGR

Ker je bil dekret izdan 30. 9. (ko je bil petek), je bilo nemogoče dobiti se že v nedeljo, 2. oktobra. Zakaj nedelja? V svojih spominih *Tigrova sled* Dorče Sardoč omenja, da se je lahko večjih in važnejših srečanj udeleževal le ob nedeljah ali praznikih, drugače je delal v zobozdravniški ambulanti. V prvi polovici oktobra leta 1927 ni nobenega praznika, torej le nedelja, 9. oktobra 1927, ostaja kot ustanovni in obenem rojstni dan TIGR-a.

BORBA

Glede Borbe naslednje:

Zametek tajne organizacije je nastal prve dni oktobra 1927 po srečanju v gozdiču v Rocolu. Idejo so navrgli Vekoslav Španger, Franjo Marušič in Andrej Šavli. V naslednjih dneh so iskali tovariše med tesnimi prijatelji in somišljeniki. Vsaj 10 do 14 dni so potrebovali, da so napisali statut Borbe in program boja proti režimu. To pomeni, da je do ustanovitve Tajne organizacije Borba lahko prišlo od srede do konca meseca oktobra 1927.

STALIŠČE POLITIČNEGA DRUŠTVA EDINOST

Ob tem prehodu iz legale v ilegalo je treba povedati, da so bili vodilni veljaki Političnega društva Edinost proti temu, da delovanje zvez in društev preide v ilegalo. Pri tem sta vztrajala predvsem Josip Wilfan,¹⁹ predsednik, in Edvard Slavik,²⁰ tajnik Političnega društva Edinost.

To je bilo načelno stališče. Vsi se ga niso strogo držali. Če ponovno omenimo Dorčeta Sardoča, lahko postavimo, da je v svojih spominih navedel, da mu je enkrat izvode tajnega glasila *Borba*, ki ga je izdajala organizacija Tigr, izročil odvetnik Ivan Marija Čok,²¹ eden izmed voditeljev Političnega društva Edinost. Glasilo *Borba* je bilo lepo oblikovano in tiskano. Že na prvo oko se je videlo, da je glasilo bilo natisnjeno v tiskarni. Sardoč samo navede dejstvo in nič drugega.

Iz drugih virov vemo, da je prva številka glasila izšla 24. decembra 1927.²² Vsega skupaj je izšlo štiri ali pet številok. V obdobju oktober 1927–avgust 1928, ko je bil Sardoč aktiven član TIGR-a, pred aretacijo in nato petletno konfinacijo, sta delovali slovenski tiskarni v Trstu in Gorici, kjer so verjetno natisnili glasilo Borba. Bolj verjetno gre za Gorico, saj sta urednika glasila Zorko Jelinčič in Albert Rejec takrat bila v Gorici. Med pisci se omenja tudi učitelja Draga Pahorja iz Trsta. Prav po tem glasilu so člani tajne organizacije Borba poimenovali svojo organizacijo v Trstu. V septembru 1928 je bila nato razpuščena tudi Edinost.

Tiha pomoč in sodelovanje članov uredništev Edinosti in društva v Trstu in Gorici s prvimi snovalci prehoda iz legale v ilegalo

UREDNIŠTVO OZIROMA PODUREDNIŠTVO EDINOSTI V GORICI

Glavno uredništvo dnevnika Edinost je bilo v Trstu. Ob njem je obstajalo še uredništvo v Gorici, ki je odigralo pomembno vlogo v obdobju 1918–1928, ko je bil z dekretom prepovedan časopis Edinost v septembru leta 1928.

Skozi goriško uredništvo so se stekale vezi mesta s podeželjem. Uredniki Edinosti, sodelavci in dopisniki so imeli odlične povezave z zaledjem. Preko časopisa so prihajale novice, razpravljalo se je o dogodkih – predvsem o nasilju fašističnega režima nad Slovenci na Goriškem. Uredništvo je bilo v prvi frontni liniji.

¹⁹ Josip Wilfan (Trst, 30. 8. 1878–Beograd, 8. 3. 1955). Pravniki, politik, predsednik Političnega društva Edinost v letih 1910–1928, poslanec v parlamentu v Rimu 1921–1928.

²⁰ Edvard Slavik (Prosek pri Trstu, 20. 11. 1865–Trst, 28. 10. 1931). Pravniki, planinec, politik, več let tajnik Političnega društva Edinost in več let predsednik tiskarne Edinost.

²¹ Ivan Marija Čok (Lonjer pri Trstu, 21. 3. 1886–New York, 17. 6. 1948). Slovenski pravnik in politik, član vodstva Edinosti, član TIGR-a, emigriral v Jugoslavijo leta 1928, predsednik Zveze emigrantov iz Julijske krajine.

²² Izvod kopije originala glasila *Borba*, ki ga hrani avtor MP.

Stojijo od leve: Zmago Krašna, Albert REJEC,
Rado HUMAR
Sedijo od leve: 1. Srečko LOGAR, 2. neznan
3. Drago BAJC

»Drago Bajc s svojimi tovariši« je bil opis fotografije, objavljene v Primorskem dnevniku 1978.

Tja so prihajali ljudje iz zvez in društev. Čutil se je notranji utrip slovenske narodne skupnosti iz Gorice in Primorske.

Zelo povedna in nazorna je ohranjena fotografija iz prve polovice leta 1928.²³ Omenjena fotografija je bila prvič objavljena v Primorskem dnevniku dne 19. oktobra 1978 v članku Marjana Breclja ob 50-letnici smrti pesnika in protifašista Draga Bajca. Pod fotografijo je bilo napisano: Drago Bajc s svojimi tovariši. Fotografirano leta 1928 v Gorici, v ulici Sv. Ivana, na dvorišču hiše števil. 7, kjer so imele sedež slovenske organizacije. Stojijo od leve proti desni: Zmago Krašna iz Idrije, Albert Rejec, vodja poduredništva Edinosti v Gorici, Rado Humar iz Bilj. Sedijo od leve proti desni: Srečko Logar, učitelj iz Idrije, Cveto Pišler, dijak iz Idrije, Drago Bajc, študent prava z Vipave,

Janko Bevk, dijak iz Idrije. Pozneje je bilo ugotovljeno, da na sliki ni Janka Bevka, temveč Zorko Jelinčič. Na fotografiji imamo osebe – protifašiste, ki nam ponazarjajo prehod iz legale v ilegalo, te so: Zorko Jelinčič (vodja Zveze prosvetnih društev v Gorici, soustanovitelj Tigra na Nanosu in obsojenec na drugem delu prvega tržaškega procesa v Rimu decembra 1931, dolgoletni zapornik), Albert Rejec (vodja uredništva Edinosti v Gorici, soustanovitelj organizacije Tigr na Nanosu, nato član vodstva Tigra v Ljubljani v letih 1929–1941) in Drago Bajc.²⁴ Večina ostalih se je vključila v vrste protifašistov na Primorskem. Nekateri avtorji in uredniki so omenjene osebe poimenovali kot pripadnike goriškega Tigra, kar tudi delno drži. Bolje bi bilo reči, da so pripadali protifašistični skupini z imenom Organizacija, ki je delovala v obdobju 1927–1930. Prav tako je v Trstu, na Krasu in v Istri v istem obdobju delovala Tajna organizacija Borba – torej borbaši. Po letu 1930 ta del protifašističnega gibanja imenujemo tigrovstvo, saj so bili člani Revolucionarne organizacije Julijske krajine z imenom TIGR. Prej je bilo to poimenovanje bolj v ozadju.

Torej prehod mlade generacije, ki je tudi delovala v krogu Političnega društva Edinost in se je nato leta 1927 odločila za akcijski upor in boj proti fašističnemu režimu. Tega pa ni odobraval ožje vodstvo Političnega društva Edinost.

UREDNIŠTVO DNEVNIKA EDINOST V TRSTU IN ORGANIZACIJA TIGER

(Trst, Istra, Gorica, Edini, Reka)

Pred opisom dveh organizacij Tiger in Orjuna bi rad navedel ugotovitev priznane zgodovinarke Milice Kacin Wohinz:²⁵

»Začetek ilegalnega delovanja, podtalnega odpora proti italijanski oblasti na slovenskem in hrvaškem delu ozemlja Julijske krajine lahko postavimo v trenutek italijanske zasedbe tega ozemlja. Medtem ko

²³ Fotografijo hrani družina Humar iz Šempetra v svojem družinskem arhivu.

Objavljena v zborniku *Ko so ječali tečaji Evrope*, Izdalo in založilo Društvo Tigr Primorske, Ajdovščina 2022, str. 79. Odslej: *Ko so ječali*.

²⁴ Drago Bajc (Vipava, 29. 10. 1904–Bilje, 25. 10. 1928). Pesnik, protifašist, član organizacije Tigr, po njem je poimenovana osnovna šola v Vipavi.

²⁵ Milica Kacin Wohinz (Cerkno, 12. 10. 1930–Ljubljana, 29. 12. 2021). Po njeni zaslugi imamo celostno podobo zgodovine Primorske med obema svetovnima vojnama. Vso svojo raziskovalno kariero je bila članica, sodelavka, direktorica Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani. V letih 1993–2000 je bila sopredsednica slovensko-italijanske mešane kulturno-zgodovinske komisije, ki sta jo ustanovili obe vladi. Napisala je dolgo vrsto monografij in znanstvenih razprav.

so politične narodne organizacije Slovencev in Hrvatov s poklonitvijo vojaškemu guvernerju in pozneje preko parlamentarnih poslancev napovedale lojalnost novemu državnemu gospodarju in obljubo tudi izpolnjevale ves čas svojega obstoja, so posamezniki že prvi dan zasedbe odpovedali pokorščino.«²⁶

Ilegalno delovanje je bilo do leta 1924 priložnostno, povezano z Orjuno, brez prave organiziranosti, brez sposobnih voditeljev na Primorskem, ki bi znali organizirati kolektivno in učinkovito delo skupaj z legalnimi narodnimi organizacijami.²⁷ O posameznih trojkah, celicah in manjših skupinah dobimo drobne novice v spominih in zapisih nekaterih protifašistov; ti so: Jože Vadnjal, Andrej Šavli, Janez Penko, Peter Žele in še drugi.²⁸ Do preobrata in povečanega delovanja pride poleti leta 1924. Takrat je osrednje vodstvo Političnega društva Edinost hotelo in želelo okrepiti lastno delovanje in delovanje svojih članic, da bi se lahko bolje zoperstavljalo stalnemu pritisku fašističnih oblasti.

Avgusta 1924 so tako s svežimi mladimi močmi ojačali lastno strukturo: tajnik pokrajinskega odbora Političnega društva za Trst je postal Jože Gaberšček,²⁹ v Gorici pa je Zorko Jelinčič postal tajnik Zveze prosvetnih društev (ZPD). Gaberšček se je takoj lotil krepitve društva Edinost z odločnimi in sposobnimi osebami. Okrepil je odnose in povezave Trsta s podeželjem. V nekaj mesecih se je število članov dvignilo do števila 7.000, združenih v 42 sekcijah. Hkrati se je močno razmahnila mladinska dejavnost v Zvezi mladinskih društev (ZMD).³⁰ Do dodatne razširitve dejavnosti tudi na ilegalno, podtalno osnovo je prišlo v decembru leta 1924.

Dne 28. decembra 1924 je Gaberšček v prostorih Edinosti sklical sestanek osemnajstih ljudi iz vseh bolj pomembnih krajev Julijske krajine ob navzočnosti jugoslovanskega konzula v Trstu.³¹

Treba je povedati, da takrat prostori Edinosti niso bili več v osrednjem Narodnem domu v Trstu, temveč v stavbi v Ulici sv. Frančiška 20. V pritličju je delovala tiskarna Edinost, v zgornjih nadstropjih pa uredništvo časopisa in celotno Politično društvo Edinost.³² Po analizi položaja so se odločili za ilegalno organizacijo z nalogo »varovati slovenske sorojake, opravljati obveščevalno delo in teroristične akcije«. V vodstveni odbor so imenovali Jožeta Gaberščka, Antona Gasparija in Alberta Košuto. Organizacijo so poimenovali TIGER iz začetnic imen: Trst, Istra, Gorica, Edini, Reka. V kratkem je narasla na nekaj desetih sekcij, ki so bile v bistvu trojke. V svoje vrste so sprejemali le najbolj zanesljive osebe in tiste mlade fante, ki so že odslužili vojaški rok. Finančno so organizacijo podpirali bogati člani in jugoslovanski konzul. Ta Tiger je bil ustanovljen neodvisno od Orjune ali pa celo proti njej. Ob zaključku sestanka so navzoči prisegli jugoslovanskemu konzulu.³³

S strani organizacije Orjuna in njenega vodje Marka Kranj(e)ca (za Slovenijo) je prišlo seveda do reakcije. Čutili so, da jih je Tiger odrinil od Primorske, zato so svojim članom prepovedali včlanjevanje v organizacijo Tiger. Nato je Orjuna izsilila skupen sestanek obeh organizacij, ki je bil v Planini poleti 1925. Tam so se predstavniki obeh organizacij dogovorili za skupen sestanek dne 20. decembra 1925 v Ljubljani, ko bo potekal kongres Orjune. Na tem sestanku so sprejeli sklep o združitvi organizacij Tiger in Orjuna v skupno organizacijo na Primorskem z imenom Orjunavit, kar pomeni Orjuna v Italiji. Vodilni odbor so sestavljali Kranjec³⁴ in Verbič za Orjuno ter Gaberšček, Rejec, Kocjančič in Venturini za organizacijo Tiger. Zorko Jelinčič in Albert Rerjec sta vztrajala, da mora biti delovanje ločeno, ker se oni ne strinjajo z

26 Kacin Wohinz, Milica: *Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935. Bazoviškimi žrtvam ob šestdeseti obletnici. Koper, Založba Lipa, 1990, str. 45–46. Odslej: Prvi antifašizem.*

27 *Prvi antifašizem, str. 54.*

28 *Prvi antifašizem, str. 52–53.*

29 Jože (Jožef, tudi Josip) Gaberšček. Rojen 1. 3. 1898 na Ljubinju pri Tolminu, usmrčen leta 1948 v Beogradu. Narodnjak, orjunaš, član organizacije Tiger, obveščevalec OS VKJ (Vojska Kraljevine Jugoslavije), dvojni agent. Leta 1927 emigriral v Ljubljano.

30 *Prvi antifašizem, str. 54.*

31 *Prvi antifašizem, str. 54.*

Glej tudi: Kranjc, Marijan: *Organizacija Tigr v primežu vojaških obveščevalnih služb. Ljubljana, 2016. (Splet). Odslej: Kranjc.*

32 *Stavbo je kupila Zadruga tiskarna Edinost leta 1914. Nato so se tja preselila navedena društva in organizacije. Še danes je stavba v slovenskih rokah. Trenutno v njej domujejo: krovna organizacija Slovenska kulturno gospodarska zveza (SKGZ), Zveza slovenskih kulturnih društev (ZSKD), Slovensko planinsko društvo (SPDT), organizacija slovenskih tabornikov Rod Modrega vala (RMV), krožek Krut in Zveza vojnih invalidov Nov (ZVI) Trst.*

33 *Prvi antifašizem, str. 54.*

34 Ferdinand Marko Kranjec (Ilirska Bistrica, 12. 11. 1885–Ljubljana, 10. 10. 1973). Inženir kemije, narodnjak, politik, vodja slovenske Orjune (1922–1929). Leta 1929 je razočaran opustil politiko. Delovno je bil leta 1929 premeščen v Skopje. V Makedoniji je ostal do leta 1961, ko se je vrnil v Ljubljano.

delovanjem Orjune v Jugoslaviji. Kranjec je v imenu Orjune zahteval popolno združitev s sedežem v Ljubljani. Do tega ni prišlo. Tako so se člani organizacije Tiger imeli za tigrovce na Primorskem, v Sloveniji pa za emigrante ter v podredu za orjunaše.

Poleti 1926 sta se organizaciji Tiger in Orjuna razšli. Julija istega leta je bila Orjuna prepovedana v Jugoslaviji (zakonsko razpuščena pa leta 1929) ter je odšla v popolno ilegalo. Na vsak način je tudi delovanje organizacije Tiger močno upadlo. Jože Gaberšček je odšel iz Trsta, ker so ga iskale italijanske oblasti kot tujega agenta. Gaberšček je trdil, da je osnova delovanja organizacije Tiger prav obveščevalno delo. V letu 1926 in začetku leta 1927 se je Gaberšček stalno skrival pred italijansko policijo, ki ga je vneto iskala, tudi s tiralico. Vodstvo je takrat prevzel Kocjančič. Orjuna je tudi prenehala finančno podpirati delovanje organizacije Tiger. Vse te okoliščine so prispevale, da je organizacija Tiger počasi izginila iz prizorišča na Primorskem.³⁵ Leta 1927 je tudi Gaberšček emigriral oziroma prebežal v Slovenijo, odnosno Jugoslavijo.

ORJUNA (OPJYHA)

Organizacija jugoslovanskih nacionalistov

Orjuna (kratica za Organizacijo jugoslovanskih nacionalista oziroma slovensko Organizacijo jugoslovanskih nacionalistov) je bila politična organizacija v Jugoslaviji oziroma v Kraljevini SHS v 20. letih 20. stoletja. Zavzemala se je za unitarno Jugoslavijo. Ustanovljena je bila leta 1921 v Splitu iz več predvojnih mladinskih organizacij ter se je spočetka imenovala *Jugoslovenska napredna nacionalistička omladina JNNO*. Njen prvi predsednik je bil Marko Nani, prvi tajnik pa Edo Bulat. Prva vidna aktivnost so bile politične protikomunistične manifestacije v Splitu, Zagrebu in Osijeku. Maja leta 1922 je spremenila svoje ime v Orjuna. Njen glavni cilj je bil unitarna in centralizirana jugoslovanska država. Večkrat je tako prihajalo do pravih spopadov med pristaši Orjune in njenimi glavnimi nasprotniki, ki so bili hrvaški nacionalisti, komunisti, italijanski iredentisti, fašistični arditi in italijanske obmejne patrolje.

Orjuna je bila v času svojega delovanja pomembna za začetek organiziranega odpora Slovencev in Hrvatov proti italijanskemu in fašističnemu nasilju na Primorskem in v Istri.³⁶

Velik priliv beguncev z zasedene Primorske in Istre kot tudi programski poudarki organizacije so imeli za posledico, da je poleg Dalmacije prav Slovenija postala trdno oporišče Orjune. Na prvem mestu njevega programa sta bila boj proti italijanski okupaciji in zatem proti fašističnemu režimu ter prizadevanje za združitev »neodrešenih bratov« z matico Slovenijo in Jugoslavijo. Z deklarirano opredelitvijo za priključitev dežele k Jugoslaviji si je pridobila naklonjenost Primorcev ter črpala mnogo članstva iz vrst primorske emigracije. Aktiviste si je pridobila tudi v Julijski krajini in tako razširila svojo dejavnost v Italijo.³⁷

Zgleda, da je prva orjunaška trojka nastala prav v Trstu v začetku leta 1926, pred tisto v Ljubljani. Trojke so se potem delile na celice. Iz Ljubljane so prihajali na Primorsko emisarji Orjune, da bi organizirali ljudi. Po drugi strani so bili tudi domačini zaupniki, pripadniki, somišljeniki in poverjeniki organizacij na Primorskem in v Trstu. Bolj znani so bili Stanko Lavrenčič (za ozemlje med Postojno in Vipavo), Vladimir Stepančič (za Kras), Jože Vadnjal (za Pivko in okolico) ter drugi.³⁸ Zgodovinarica Milica Kacin je zapisala, da je imela Orjuna okrog 100 zaupnikov na Primorskem.

Pripadniki Orjune so izvajali razne akcije, od navadnih vse do nasilnih. Glavnina akcij se je osredotočala na napade na simbole prisotnosti fašističnega režima in italijanske oblasti: mazanje spomenikov, tabel, napisov, plakatov z Mussolinijevo podobo, pisanje gesel na zidove ipd. Fizično so napadali pripadnike oboroženih sil, fašistov v uniformi, policistov, vojakov; večkrat so na njih streljali. Izvajali so tudi nasilne akcije z razstrelivom in orožjem, ki je prihajalo iz Ljubljane.³⁹

Prvi orjunaški napad z razstrelivom na ozemlju Italije je bil dne 8. marca 1926. Na gradbišču požganega Narodnega doma v Trstu je eksplodirala granata in uničila začeta gradbena dela. Takrat je bila palača že

³⁵ Prvi antifašizem, str. 54–57.

³⁶ Wikipedija – prosta enciklopedija

³⁷ Mlakar, Boris: *Tigr in Orjuna. V: Tigr v zgodovini in zgodovinopisju, Zbirka Vpogledi 17. Založnik Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2017, str. 61. Odslej: Tigr in Orjuna.*

³⁸ Prvi antifašizem, str. 51–52.

³⁹ Prvi antifašizem, str. 57.

v italijanskih rokah.⁴⁰ Iz bivšega Narodnega doma je začel nastajati Albergo Regina. Drugi napad z razstrelivom je bil napad na železniški urad v Prestranku dne 3. aprila 1926. Sledili so še drugi podobni napadi skozi celo leto 1926. Nadaljevali so se tudi v naslednjem letu 1927. Policijska poročila so omenjala, da jih je številčno manj. Nadalje so bile omenjene akcije v glavnem na ozemlju v bližini meje med Italijo in Jugoslavijo. To pomeni, da so izvajalci akcij prihajali iz Jugoslavije, izpeljali akcijo s pomočjo domačinov ter se nato vrnili. Pri tem je treba

Narodni dom v Trstu so fašisti požgali 13. julija 1920.

dati, da je imela organizacija Orjuna dobro organizirano mrežo za prehod meje iz Italije v Jugoslavijo in obratno.⁴¹ To dejstvo so kasneje koristili člani Tajne organizacije Borba: kot primer naj navedem borbaša Draga Žerjala, ki je leta 1929 prebežal v Jugoslavijo s pomočjo svojega tovariša Jožeta Vadnjala in mreže Orjune. Prav tako v svojih spominih pravi tigrovec Dorče Sardoč, ki je štirikrat do petkrat prešel mejo v obe smeri, ko je hodil na sestanke v Ljubljano. Nanaša se na obdobje od oktobra 1927 do julija 1928.⁴²

Priznani zgodovinar Boris Mlakar⁴³ trdi, da so italijanske oblasti (policijske, fašistične, vojaške, obveščevalne) veliko več poročale o Orjuni in njenih akcijah kot o delovanju organizacije Tiger. V raznih arhivih je mnogo več podatkov o Orjuni kot o organizaciji Tiger. Omenjeni Mlakar ter tržaški raziskovalec, pisec in publicist Ravel Kodrič,⁴⁴ ko omenjata pesnika Srečka Kosovela, ki je sicer Orjuni nasprotoval, pa vendarle poudarjata, da je bila Orjuna tedaj pomembno čezmejno sidrišče za nastanek kasnejših protifašističnih gibanj,⁴⁵ kot je bil Tigr, ki se je rodil na gori Nanos v oktobru 1927.

Nekateri pa Orjuno označujejo kot organizacijo, sorodno fašističnim organizacijam.

TIHOTAPCI

Tu bi bilo treba dodati še poglavje o tihotapcih. Ti so stalno hodili čez mejo v obe smeri leta in leta. Večkrat so pomagali protifašistom pri prehodih. Imamo premalo podatkov, da bi sestavili prikaz njihovega doprinosa v protifašističnem uporju proti fašističnemu režimu. To bi bilo treba s časom dopisati.

LETO 1924 in (RAZ)PRODAJA NARODNEGA DOMA V TRSTU

Narodni dom je bil in je še vedno simbol slovenske (in slovanske) prisotnosti v mestu. Ponosna stavba priča o tem.

Prodaja ali bolje rečeno razprodaja Narodnega doma v letu 1924 je le žalosten epilog zgodbe o fašističnem nasilju, ki se je zgodilo na dan 13. julija 1920. Po napadu in požigu je bil Narodni dom le velika ruševina. Po obupu je prevladala razumljiva želja po obnovi. Sprožili so veliko nabiralno akcijo, natisnjene so bile posebne razglednice za denarno nabirko. Želja in volja sta bili močni, a nezadostni.

Gospodarska in finančna moč slovenske in slovanske skupnosti v Trstu je bila pod močnim udarom novih italijanskih oblasti. Slovenski denarni zavodi niso bili v stanju pomagati, to velja tudi za lastnico stavbe Tržaško posojilnico in hranilnico (TPH).

⁴⁰ Prvi antifašizem, str. 58.

⁴¹ Prvi antifašizem, str. 58–60.

⁴² Žerjal, Drago: Spomini in razlage. Trst, ZTT, 1990 in Sardoč, Dorče: Tigrova sled. Trst, 1983, ZTT.

⁴³ Boris Mlakar (Cerkno, 14. 11. 1947–). Slovenski zgodovinar, raziskovalec obdobja 2. svetovne vojne na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani.

⁴⁴ Ravel Kodrič (Trst, 1953–). Profesor klavirja, prevajalec, tolmač, publicist, družbeni delavec.

⁴⁵ Tigr in Orjuna, str. 68–70.

Samo po sebi je umevno, da nista bila ugodna niti politično stanje v državi niti odnos oblasti do Slovencev in Hrvatov v tedanji Julijski krajini. Italijanske oblasti niso priznavale nobene sokrivde glede dogodkov, ki so se odvijali na dan 13. julija 1920. Politično društvo Edinost je sestavilo posebno spomenico, ki je nosila datum 1. september 1920, in jo naslovlilo na predsednika italijanske vlade Giolittija.⁴⁶ Izvod spomenice so izročili tudi guvernerju v Trstu, ki je ovrgel spomenico z naslednjo trditvijo: »(...) *la versione dei fatti data di rappresentanti della Società politica Edinost è invece del tutto falsa* (...).« La parola falsa je podčrtana v originalu.⁴⁷

Pri celotni zadevi je treba upoštevati še dodatno plat. Ruševina je bremenila poslovanje Tržaške posojilnice in hranilnice, ki je bila lastnica stavbe. Vse to moramo upoštevati, ko govorimo o prodaji ali razprodaji v letu 1924. Sama vrednost Narodnega doma je bila ocenjena na 15 milijonov lir v letu 1920. V današnji (približni) vrednosti bi govorili o vrednosti okrog 9 do 10 milijonov evrov. Ruševine so bile takrat ocenjene na 4 do 5 milijonov lir. Prodajna cena pa je bila le še 1.400. 000 takratnih italijanskih lir. Prodaja ali bolje rečeno razprodaja je bila izpeljana 28. novembra 1924.⁴⁸

Težka in bridka odločitev vodstva Tržaške posojilnice in hranilnice (TPH) se je nato v bistvu obrestovala, saj je TPH poslovala v težkih in nemogočih pogojih vse do leta 1941, ko je bila s posebnim dekretom razpuščena ter prisilno priključena italijanskemu denarnemu zavodu Cassa di Risparmio di Trieste.

ZAKLJUČNA MISEL

Iz vsega povedanega in navedenega bi lahko povlekli nekaj misli in zaključkov.

1. Začetek antifašističnega upora in boja Slovencev in Hrvatov na Primorskem in v Istri med dvema svetovnjima vojnama lahko postavimo v mesec oktober leta 1927. Od takrat dalje (oktober 1927) vse do meseca maja 1941 traja ta upor; torej polnih 17 let. To je pravi prehod iz legalnega v ilegalno tajno delovanje. Še nekaj časa (mesecev) ostanejo pri življenju nekatere organizacije, zveze, ustanove. Septembra 1928 pride do ukinitve Političnega društva Edinost in časopisa Edinost; zadnja je v mesecu septembru 1930 zatrta zasebna slovenska šola CMD pri sv. Jakobu v Trstu, kmalu po ustrelitvi štirih junakov v Bazovici dne 6. 9. 1930. Režim v tridesetih letih 20. stoletja dovoli dvema založbama (Goriška Matica in Goriška Mohorjeva), da vsako leto natisneta koledar in nekaj spremnih knjig. Zadnja je ukinjena revija Svetogorska kraljica leta 1940 (ali 1941).

2. Organizaciji Tiger in Orjuna v bistvu zaključita delovanje na Primorskem konec leta 1926. Njuno ilegalno delovanje usahne. Ne obstaja nobena direktna kontinuiteta med organizacijama Tiger in Orjuna in nastankom organizacij v oktobru 1927: TIGR, Borba, Organizacija.

3. Leto 1924 jasno nakaže nujno, da se mora delovanje sčasoma prenesti v ilegalo ter kreniti na pot upora in boja proti fašističnemu nasilju, ki je obsodil slovenski in hrvaški narod na smrt.

Literatura in viri:

- Pahor, Milan: *Tajna organizacija Borba 1927–1930*. Trst, 2020, Založništvo tržaškega tiska.
- Pahor, Milan: *Slavjanska sloga. Slovenci in Hrvati v Trstu od avstroogrške monarhije do italijanske republike*. Trst, 2004, Založništvo tržaškega tiska.
- *Ko so ječali tečaji Evrope*. Izdalo in založilo Društvo Tigr Primorske. Ajdovščina 2022, uredil Gorazd Humar.
- Kacin Wohinz, Milica: *Prvi antifašizem v Evropi 1925–1935*. Koper, 19–90. Založba Lipa.
- Kranjc, Marijan: *Tigr v primežu vojaških obveščevalnih služb*. Ljubljana, 2016.
- *Tigr v zgodovini in zgodovinopisju*. Zbirka Vpogledi, števil. 17. Ljubljana, 2017. Založnik Inštitut za novejšo zgodovino.
- Žerjal, Drago: *Spomini in razlage*. Trst, 1990, Založništvo tržaškega tiska.
- Sardoč, Dorče: *Tigrova sled*. Trst, 1983, Založništvo tržaškega tiska.
- Mlakar, Boris: *Tigr in Orjuna. V: Vpogledi, števil. 17*.
- Pahor, Milan: *Nevihta nad mestom. V: Jadranski koledar za leto 1996*, Trst.
- Narodna in študijska knjižnica v Trstu, Odsek za zgodovino in etnografijo. Arhiv, fond HI:
- Fond HI, fasc. Edinost, Spomenica september 1920.
- Fond HI, fasc. Prvi tržaški proces.

⁴⁶ Giovanni Giolitti (Mondovì, 17. 10. 1842–Cavour, 17. 7. 1928). Italijanski politik, upliven, poslanec v parlamentu, večkrat minister in petkratni predsednik italijanske vlade.

⁴⁷ Pahor, Milan: *Nevihta nad mestom, Jadranski koledar za leto 1996*. Trst 1995, str. 130. Odslej *Nevihta nad mestom*. Glej tudi *Spomenica Edinosti 1920*. Narodna in študijska knjižnica v Trstu, Odsek za zgodovino in etnografijo. Arhiv, fond HI, fasc. Edinost.

⁴⁸ *Nevihta nad mestom*, str. 132–133.

ZAMETKI IN NASTANEK ITALIJANSKEGA PROTIFAŠIZMA

Besedilo: dr. Štefan Čok*

V svojem posegu bom skušal podati nekaj misli o nastanku in zametkih italijanskega protifašizma. Poudariti gre namreč, da so bili v italijanski družbi prisotni različni subjekti, ki so se skozi celotno obdobje fašističnega delovanja borili najprej proti novemu gibanju, potem proti novemu režimu. To gre razumeti v dobrem smislu, kot svetlo točko oz. dokaz, da so v italijanski družbi vedno obstajali tisti, ki so se fašizmu zoperstavljali; a tudi v slabem, saj se poraja vprašanje, zakaj niso bili uspešni.

V svojem razmišljanju se bom dotaknil tudi vprašanja, zakaj so bili v tem svojem boju neuspešni. Dotaknil bi se vsaj treh aspektov: razdrobljenosti protifašistov; specifičnih šibkosti italijanskega institucionalnega okvira; splošne krhkosti starih in novih demokracij v Evropi po prvi svetovni vojni.

Začnimo pri samem protifašizmu oziroma, mogoče točneje, pri protifašizmih. Subjektov je več, stari liberalizem pa se je že nekaj časa lovil z zelo neprijetnim vprašanjem, kako si zagotoviti politično preživetje, predvsem pa dotedanjo oblast, medtem ko so se uveljavljale nove sile, ki so lahko računale na širšo ljudsko podporo. Opozoriti gre, da so se stare italijanske liberalne sile znašle na res zelo spolzkih tleh od samega začetka, ko se je v Italiji uveljavila splošna moška volilna pravica; leta 1913 so si prevlado zagotovile preko dogovarjanja s katoliškim taborom. A ne smemo pozabiti, da je bila Italija prva desetletja po združitvi močno antiklerikalna, dogovarjanje s katoličani torej ni bilo majhna stvar.

Odreči se antiklerikalizmu, iskati glasove po župnijah, je res bila antipatična stvar za stare liberalce, ki pa so se morali s tem sprizajziti, vsaj taktično in vsaj delno ne povsem iskreno: med letoma 1914 in 1915 je bila ena izmed največjih skrbi italijanske diplomacije pri pogajanjih z antanto zagotovitev, da na bodoči mirovni konferenci ne bo Vatikana; leta 1919 so socialisti in ljudska stranka jasno pokazali, da se je čas prevlade liberalcev zaključil, liberalne vlade, ki so se zvrstile pozneje, pa so v bistvu obstajale ne zaradi moči liberalcev, temveč zaradi šibkosti ostalih.

In od takrat dalje so bili liberalci na precepu; marsikdo je začel odkrito ali neodkrito koketirati s samim fašizmom, tudi za dalj časa. Naj navedem samo dva zgovorna primera: brata Albertini, jedro najuglednejšega italijanskega dnevnika Corriere della sera, ki sta šela po Matteottijevem umoru odkrito pristala na protifašistična stališča – in plačala z izgubo nadzora nad dnevnikom; Benedetto Croce je potreboval še nekaj časa za opredelitev, kljub temu da gre omeniti njegov manifest protifašističnih intelektualcev iz leta pozneje. Marsikateri liberalci je po drugi strani preko let odkril svojo pravo fašistično identiteto oz. se spreobrnil, če lahko tako rečemo, kar se nam danes zdi nerazumljivo, a očitno takrat ni bilo tako.

Tisti, ki se niso mogli sprizajziti s fašistično strahovlado, so se v bistvu znašli v slepi ulici zagovarjanja Albertinskega statuta in sklicevanja na kralja, to pa jim ni zagotovilo nič boljše usode od drugih radikalnejših pristopov – najslavnejši liberalci Giovanni Amendola je umrl kmalu zatem, ko ga je fašistično nasilje prisililo v izgnanstvo v Francijo.

Prva stran dnevnika Corriere della Sera 31. oktobra 1922, po ustanovitvi Mussolinijeve vlade po pohodu na Rim. 29. oktobra »Corriere« ni izšel v znak protesta proti fašistični arogantnosti.

Piero Gobetti, italijanski novinar,
intelektualec in protifašist

Drugo veliko skupino predstavljajo mladi oz. tisti mladi, katerih skupni imenovalec je predstavljala radikalna kritika italijanske družbe, kot se je razvila v zadnjih desetletjih pred vojno. Gre za ljudi, ki so pisali po raznih revijah (omenil bi vsaj La Voce iz Firenc) in ki so med drugim tudi preko svojega stika z italijanskimi tržaškimi misleci – pred kratkim se je predstavilo prevod Jadranskega iredentizma Angela Vivanteja, dela, ki ga je objavila ravno toskanska Voce – prihajali v stik z velikimi intelektualnimi in filozofskimi tokovi srednje Evrope, kot v svoji študiji o gibanju Giustizia e libertà opozarja zgodovinar Marco Bresciani.

Za to generacijo je bila kritika prejšnje liberalne države tako močna, da je sla po prenovi igrala poglobitno vlogo: marsikdo izmed njih je tako odkrito zagovarjal demokratični interventizem, torej prepričanje o nujnosti vstopa v prvo svetovno vojno za prenovu države in Evrope. Nekateri izmed njih so celo v fašizmu zaznali to možnost prenove, drugi pa so postali stebri nastajajočega protifašizma; tu bi omenil vsaj Piera Gobettija in njegovo liberalno revolucijo, že v naslovu lahko namreč zaznate močno in nelahko širino misleca, ki si po eni strani želi liberalno bodočnost, po drugi strani pa odkrito zagovarja in uporablja izraz revolucija.

V ta sklop nenazadnje sodi tudi tisto veliko gibanje, ki ga imenujemo Giustizia e libertà. Njegov glavni lik Carlo Rosselli je sodil ravno v intelektualni milje revij, ki so igrale tako močno vlogo v predvojni Italiji; ni bil neposredno del tistega predvojnega intelektualnega dela, bil je namreč premlad – rodil se je 1899, bil pa je sin tistega ozračja, in to se zazna tudi v nekaterih značilnostih gibanja, ki ga je ustvaril. Gibanja, pazimo, ne stranke, kljub temu da je sam Rosselli nekaj časa bil član Enotne socialistične stranke, ki ji je pripadal sam Matteotti in katere Rosselli je postal član prav kot posledica tega umora.

Tretji veliki sklop so predstavljale levičarske sile; tu gre predvsem opozoriti na globoke razlike, ki so zaznamovale subjekte, ki jih prištevamo temu sklopu. Rast in razvoj italijanske socialistične stranke, katere višek lahko postavimo v 32 % glasov na volitvah leta 1919, nista mogla prikriti globokih notranjih razdorov. Nič ni več povezovalo krila, ki se je odkrito sklicevalo na rusko revolucijo in je leta 1921 ustanovilo komunistično stranko, z reformističnim krilom, ki je bilo močno zastopano v parlamentu, a je dosti manj podpore uživalo v bazi stranke in med volivci.

Dvojni razkol socialistične stranke, najprej z izhodom komunistov leta 1921, nato pa z izključitvijo reformistov Turatija in Matteottija leta pozneje, predstavlja veliko tragedijo italijanskega protifašizma. Šele pendreki skvadrstov in pozneje obsodbe posebnega sodišča so ponovno, vsaj v protifašistični borbi, poenotili levičarske sile: fašistov namreč ni kaj dosti brigalo, ali si bil pristaš psu, psi ali ped'i; sovražnik si bil in kot takega so te obravnavali.

Seštevek vseh teh šibkosti ni mogel ne vplivati na prve korake protifašizma v času, ko se je fašizem spreminjal v odkrito diktaturo; šele z leti je vsaka izmed teh komponent, ki so se jim prištele še druge, ponovno postavila na noge svoje delovanje.

Drugi element, ki sem ga omenjal uvodoma, pa je institucionalna šibkost države. Opozoriti gre namreč, da je italijanska kraljevina kljub postopni širitvi civilnih in političnih pravic še vedno slonela na Albertinskem statutu iz leta 1848: statut je bil toliko liberalen, kot je pač omogočala miselnost polovice 19. stoletja. Dajal je predvsem veliko vlogo kralju oz. kraljevini kot instituciji.

In tu ne moremo pozabiti na veliki precedens, ki ga je predstavljala vstop Italije v vojno maja 1915. Vstop, ki je v bistvu slonel na državnem udaru, saj so prvi minister, zunanji minister in kralj državo privedli do vojne, ne da bi parlament to sploh slutil do zadnjega trenutka, ko je bilo prepozno. Vloga kralja pri vsem tem je bila poglobitna in upoštevajmo, da je isti kralj leta 1922 Mussoliniju odprl vrata vladne palače – takrat je bil kralj bojevnik, zmagovalc prve svetovne vojne, ne katastrofalna figura, kot ga – povsem upravičeno – pojmujejo danes. Malo je bilo to pričakovati od takšnega kralja; pa vendar je marsikateri italijanski politik upal vanj – in se usodno zmotil.

Tretji element: evropske države so bile po prvi svetovni vojni države, v katerih je demokracija slonela na zelo krhkih temeljih. Spomnil bi namreč, da je celotna srednjevzhodna Evropa, z edino svetlo izjemo Češkoslovaške, med prvo in drugo svetovno vojno zdrsnila v bolj ali manj avtoritarne režime. Verjetno je vsem znan zemljevid, ki ga v bistvu vsebuje vsak učbenik zgodovine: ob lepem zemljevidu, ki označuje vse nove demokracije v Evropi po letu 1919, imamo drugi zemljevid, na katerem so vse te demokracije – vključno s Kraljevino SHS – v teku let prešle v diktaturo.

Po eni strani iz strahu pred velikim preobratom na vzhodu, z nastankom Sovjetske zveze in velikim vplivom, ki ga je imela nad novonastalimi komunističnimi strankami, po drugi strani pa je ta isti strah postal odlična priložnost za najbolj reakcionarne sile vsake države, da so se otresele demokratične fasade, ki jo je privedla Versajska pogodba, in zašle v diktaturo. Madžarska, kraljevina brez kralja, a z regentom, je iz tega vidika predstavljala zgled za marsikoga.

Dovolite mi, da izkoristim zadnji del svojega posega za še eno misel, ki jo imam za še kako pomembno. Če je že res, da se danes pogovarjamo o fašizmu na pohodu, je tudi prav, da si povemo, da se je istočasno začel tudi dolg pohod italijanskega protifašizma. Ravno v Italiji so se namreč ti različni liki s tako velikimi medsebojnimi razlikami kot prvi soočili z novo črno nevarnostjo. Zoperstavili so se ji, žal neuspešno.

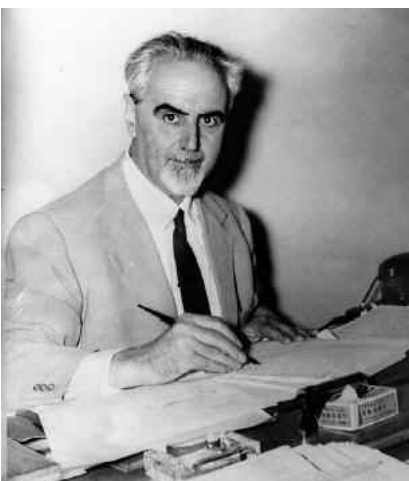
A prav v tistem kontekstu so nastali nekateri izmed velikih likov, ki so bili zgled tudi za naslednje generacije protifašistov. In prav zaradi tega mi omogočite, da zadnjih nekaj minut svojega posega posvetim drugemu liku, mogoče manj poznanemu – Eugeniu Colorniju, čigar 80 let smrti v Rimu, tik pred osvoboditvijo, maja 1944, letos obeležujemo.

Bil je velik filozof, ki mu je bila pot univerzitetnega poučevanja onemogočena ravno zato, ker ni bil pripravljen sprejeti fašistične prisižge zvestobe. Prav to naključje pa ga je privedlo v naše kraje, saj se je v tridesetih letih nahajal v Trstu, poučeval na tržaškem učiteljski Carducci, spoznaval tudi tržaške intelektualce takratne dobe in ilegalno – tako kot so ilegalno delovali tigrovci – delil protifašistično gradivo.

Colorni pa je v določenem trenutku postal dvakrat nezaželen za režim: bil je namreč tudi jud in po proglasitvi rasnih zakonov septembra 1938 se je njegova poklicna pot zaključila. Pripoveduje se, da ko je bil januarja 1939 poslan v konfinacijo, so tržaški tovariši tekli k njemu domov, da bi se znebili pisalnega stroja, na katerem so nastajali protifašistični letaki, ki bi še dodatno zakomplicirali Colornijevo situacijo pred režimom; znašel se je v konfinaciji na otoku Ventotene.

In ravno tam je kot mladi intelektualec skupaj z drugima dvema velikima intelektualcema Ernestom Rossijem in Altierom Spinellijem sodeloval pri oblikovanju manifesta za federalistično Evropo. Ponavljam, leta 1941, ko je nacifašizem res bil na pohodu po vsej Evropi, ko je v Trstu prišlo do drugih strelav na openskem strelišču, so ti trije veliki možje oblikovali idejo o zedinjeni Evropi, v kateri živimo danes. Colorni nosi tudi največ zaslug za poznejšo prvo izdajo tistega manifesta, v ilegali, v takrat zasedenem Rimu 1943–1944, kjer je prevzel važno vlogo v ponovno oblikovani ilegalni enotni socialistični stranki. Padel je, potem ko so ga fašisti zloglasne bande Koch konec maja 1944 prepoznali; pripoveduje se, da si zdravniki niso upali pomagati mu v bolnišnici.

Ernesto Rossi

Altiero Spinelli

Umrl je nekaj dni pred osvoboditvijo Rima. Primerno je, da se v trenutku, ko se spominjamo velikega protifašističnega lika, ki je s svojo pokončno držo in tragično usodo zaznamoval prve trenutke italijanskega protifašizma, spomnimo tudi enega izmed idejnih nadaljevalcev njegovega dela, ki je življenje izgubil tik pred osvoboditvijo.

SPLETNA STRAN DRUŠTVA TIGR-DRUSTVO.SI

Vabimo vas, da obiščete našo spletno stran, do katere lahko pridete, če v spletni brskalnik vtipkate povezavo **tigr-drustvo.si** ali preprosto **Društvo TIGR Primorske**.

Na spletni strani pod zavihki poleg novic najdete kontakt društva, galerijo fotografij, publikacije, ki jih je društvo do sedaj izdalo, elektronsko obliko društvenega glasila Primorski rodoljub in zbornikov, pod zavihkom »TIGROVCI« pa pripravljamo z najrazličnejšimi prispevki obogaten arhiv članov organizacije TIGR.

Vse, ki vas tigrovske izročilo zanima, vabimo, da se včlanite v naše društvo. Prijavnico najdete na naši spletni strani pod zavihkom »O DRUŠTVU« v razdelku »članstvo«, kjer sta vam na voljo dve obliki prijavnice: e-prijavnica in prijavnica, ki jo natisnjeno in izpolnjeno pošljete na naš naslov (Društvo TIGR Primorske, Goriška cesta 17, 5270 Ajdovščina).

Vabljeni, da z nami delite zgodbe in gradivo o tigrovcih in življenju v obdobju med obema vojnama nasploh. Verjamemo, da se številni spomini in dragoceni viri še skrivajo v predalih ali ostajajo nezapisani.

Če potrebujete pomoč pri pripravi prispevka, so vam člani uredniškega odbora in vodje območnih enot pripravljene pomagati.

Prispevke ali ideje zanje pošljite na društveni e-naslov drustvo.tigr@siol.net.

